

TR Ülikooli üliõpilaste auhinna töö teemal
"Mõne Eesti neoliitilise asula iseloomulikuma
leiuvainese käsitus".

TAMULA : ÄÄRSE NEOLIITILISE
ASULA ISELOOMULIKUMA LEIUAINESE
KÄSITLUS.

Märksõna "K A A R E L".

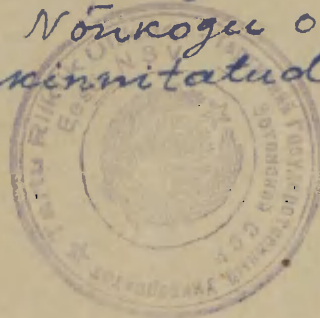
vanits, leinabit

SISUKORD.

I Looduslik keskkond.....	1
II Väljakaevamiste käik.....	3
III Inimmetused.....	8
IV Esemestik.....	16
A. Keraamika (16)	
B. Luu- ja sarvriisted (21)	
C. Kiviriisted (31)	
D. Skulptuurid, ideoloogiliste kujut- lustega seotud esemed ja ehted (41)	
V Kokkuvõte.....	50
Kirjandus.....	57

Autor: Hjalos-keeleteaduskonna
üliõpil. Lembit Jaanits.

TRÜ Õpet. Nõukogu otsusega 18. ap-
riilist 1947 kinnitatud esimese auhonna
väärtuks.

J. Maaras.

TRÜ Teadus. sekretär

I L O O D U S L I K K E S K K O N D .

Käsitletav leiukoht asub Kagu-Eestis Võru linna ligidal kirde-edela suunas kulgevas laias ürgorus, mis lahutab Haanja kõrgustikku Otepää kõrgustikust. Võrust läänepool leidub orupõhjas ligistikku kaks suuremat järve: Vagula ja Tamula. Viimane on neist idapoolsem ja ühtlasi väiksem, evides 2,54 km²-list pindalat. Oma suurusega võrreldes on Tamula madal, seejuures kaunis ühtlaselt tasase põhjaga, nii et järve keskosa on laias ulatuses ca 6,5 m sügav. Erandi moodustab Tamula loodesopp. See kujutab endast mudase põhjaga lahte, kus vee sügavus ei tõuse üle 2 m.⁽¹⁾ Siit lähtub mõlemaid järvi ühendav kitsas kinnikasvav veenire. Samast voolab välja Vöhandu jõgi, algul küll eelmisega suuruselt peaaegu võrdse ojakesena (joon.1).

Vagula ja Tamula vahelist maa-ala kutsutakse Roosisaareks. Viimane tõuseb keskosas veidi kõrgemale, põhjapool aga madaldub maapind peaaegu järvede tasemeni ja muutub veetäseks. Siitkaudu püsivadki järved teineteisega ühenduses. Lõunast on Roosisaar samuti eraldatud sooga. Kuna idast ja läänest piiravad teda mainitud järved, siis väärib see ala tõesti saare nimetust.

Roosisaare idapoolseim tipp tungib terava neemena Tamulasse, selle loodesopi ja muu järveosa vahele. Siit leitigi kiviaegse asula jäänused, mis ulatuvad osalt isegi järvepõhjale. Maapind on leiukohas ja ta lähemas ümbruses madal ja pehme, kevadiste suurvete aegu tavaliselt veega üleujutatud. Siinset kaudaosa kasutatakse heinamaana. Lääne suunas maapind aegamisi tõuseb. Mõnesaja meetri kaugusel, esimese talu ümbruses, kasvab juba mõningaid puid. Roosisaare siseosas leidub ka metsa. Nimetatud talu juurest viib rohkestitallatav jalgrada alla neeme tippu, kus asub Roosisaare elanike paatide seisukoht.

Tamula veed pole alati omanud niisugust ulatust kui praegu. Nagu näitavad Roosisaarelt võetud pinnaseproovid, levib preboreaalsel ja boreaalsel ajal settinud blekakiht tunduvalt kaugemale järve praegusest veepiirist. Bleket leidub samuti Vagulat ja Tamulat ühendavas madalikus palju laiemalt kui praegune siin asuv veenire. Järelikult oli Tamula nimetatud ajastutel tublisti suurem võrreldes ta nüüdse ulatusega, olles ühtlasi Roosisaarest

---

(1) Võrumaa, lk. 444 jj.

põhja- ja lõunapöolse madala maaosa kaudu ühenduses Vagulaga, nii et Roosisaare keskosa oligi tegelikult saar. Bleke peale ladestunud pruunika turba kiht on tekkinud atlantilisel ajastul. Sellal oli veetase juba alanenud. Alanemine jätkus subboreaalsel kuiva kliimaga perioodil, millest pärineb asula kultuurkiht. Järv kuivas nüüd isegi väiksemaks kui praegu. Roosisaare neem muutus elamiskõlvuliseks ja sellele asusidki elama inimesed (1). Nad elutsesid vahetult madala, tõenäoliselt kalarikka järvesopi kaldal, rohumaal, kus ervetavasti kasvas mõningaid põõsaid. Veidi eemal pidi leiduma metsa. Lähedal voolas järvest välja Vöhandu jõgi.

Järvetaseme uue tõusu aega pole senine uurimine suutnud veel selgitada. Võib-olla toimus see ajajooksul äravoolutee järkjärgulise kinnikasvamise tõttu. Siinseid asustusolusid muinasajal aitaks selgitada Tamula järve geoloogilise arengu edasine ja üksikasjalikum uurimine.

---

(1) Indreko, SMYA XLV, lk. 41

II VÄLJAKAEVAMISTE KÄIK.

Asulakoha olemasolu avastati 1938. a. suvel muinasleidude filmsikstuleku tagajärjel kaldaäärses järvepõhjas. Proovikaevamise tulemusena võidi konstateerida kultuurkihti ka vetest vabal alal. 1942., 1943. ja 1946. a. teostati asula iäeloomu selgitamiseks väljakaevamisi, kahel esimesel korral dr. R. Indreko, viimasel suvel prof. H. Moore juhtimisel. Kahest viimasest võttis allakirjutanu isiklikult osa.

Väljakaevatud ala haareb enam kui 62 m² suurust pindalat. Tõid alustati üsna veepiiri ligidalt, suundudes siit lääne sihis. Hiljem laiendati algul vaid 2 m laiust riba, nii et väljakaevatud ala suurim ulatus põhja-lõuna sihis künib 6,5 m-ni. Ala pikkus ida-lääne sihis on 17 m. 1942. a. kaevati ala lõunaosa, 1943. a. loodeosa, 1946. a. edelanurka. Vastavad piirkonnad on punktiirjoonega eraldatud väljakaevamiste üldplaani (joon. 2).

Juba kamarakihis leidus üksikuid loomsluid ja hõbeid, eriti luukillukesi. Viimastest kandisid paljud põlemisjälgi. Kohe kamarakihi alt mustast turbamullast, ca 10 cm sügavuselt, saadi ka esimesed leiud: paar väikest luueseme katkendit ja savinõutükike. Nimetatud leiud jäid selles kõrguses üksikuks. Nad on ilmselt kaldale kantud suurvee poolt järvepõhjas asuvate esemete hulgast. Üleujutustest tunnistas ka uhtliiv, mida üksikute terakestena esines ühtlaselt kogu kamaraaluses turbakihis. Liivakat kihti ilmnes eriti selgesti piirkonna kaldapoolses osas.

Musta turba kihile hakkas kaevandi W-otsas 25-30 cm sügavusel rohkesti segunema söesegaseid põlemisjäänide. Need koosnesid peenest söepurust ja põlenud kalalaude tükikestest. Lisaks esines rohkesti kivipuru ja siin-seal liivalaigukesi, kohati ka üksikuid rusikasuuruseid kive, mis olid murenenud peaaegu liivaks. Hakkas ilmema leide. Eriti intensiivseks muutusid need nähtused ca 35 cm-st alates. Kaevandi O-otse poole langes kultuurkihi ülemine piir järjest sügavamale, alates kaldaserva ligidalt alles ca 50 cm paiku. W-otsas saavutas kultuurkiht oma suurima intensiivsuse 40-50 cm sügavuses ja lõppes 55-60 cm-ga. O-otsas ulatus kultuurkihi alumine piir kuni 80 cm sügavuseni.

Kohe kultuurkihi all algas täiesti leiutühi pruuni turba kiht tihedate taimejäänustega ca 30 cm paksuses. Sellele järgnes kümnekonna cm paksune turbamuda- ja blekesegane kiht, mis 105-115 cm

sügavusel läks üle kollakasvalgeks järvekiidiks. Kihtide üldist asetust kujutab profiil kaevandi W-poolsest osast (joon. 3, va-sakul) .

Nagu eespoolsest nähtub: mida enam veepiiri poole, seda sügavamale jääb kultuurikiht ja tema all asetsevad pinnaskihid praegusest maa pealispinnast. Seega on kultuurikihti katva turba kasvamine toimunud hoogsamalt kõige kaldaäärsemas osas. Asula olemasolu ajal pidi maapinna kallak olema siin suurem kui praegu.

Ca 35 leiunumbrit pole saadud kaevamise teel, vaid on kogutud järveveest, kus nad lanasid lahtiselt põhjal kalda ligidal. Muinasesemete sattumine sinna on seletatav mitmesuguste põhjustega. Esiteks võisid nad vette kukkuda omaaegse inimese tegevuse tagajärjel, eriti sellised riistad, millistega tegutseti vee kohal, näiteks kalastusriistad. Purunenud asjade tükke võidi ka tahtlikult järve heita. Teiseks tuleb võtta arvesse vete uuristavat tegevust kaldaseinas aegade jooksul. See tegur on eriti arvestatav, kuna kultuurijäänused paiknevad vette tungival neemel, mille kallas jääb Tamulal sagedastest lõunakaare tuultest tingitud lainetuse ette. Praegune kallas ei lange siin pikkamisi, libajalt, vaid moodustab kohe veepiiril järsu astangu. Pealised turbakihid on vesi seega minema uhtnud. Kolmandaks on võimalik, et leiud sattusid vette järvepinna tõusu ja sellest tulenenud asulakoha kaldaligidasema osa ülejutamise tõttu. Et veetase järves on kerkinud, seda näitab kultuurikihi alumise osa asumine madalamal praegusest järvepinnast. Elanise võimaldamiseks pidi neem olema iga-tahes kuivem kui praegu.

Tundub tõenäolisena, et vähenalt oma äärega on muistne asulaplats ulatunud praeguse järve alale, sest enamik veest kogutud leide ei lase end siduda vee kohal tegutsemisega. Esemed sattusid vette järve kaldaserva ülejutamise või vete uuristava tegevuse toimel. Mõlema võimaluse korral pidi olema eelduseks nende asumine seespool praegust veepiiri. Asula täpset piiri ei saa siin kindlaks teha.

Elamisplatsi äärjooni ei suutnud väljakaevamised ka teistes suundades selgitada. Ilmnes küll leidude grupeerumist, kuid suuremas või väiksemas tiheduses jätkus neid kogu kaevatud alale. Viimase kõige idapoolsemasse ossa, ruutu c 22 (1) ja ruudu c 23

---

(1) Ruutudesse jaotus on näha kaevatud ala üldplaanel joon. 2 .

lõunaäärde rühmituü kümnekond luueset, enamasti katkendid, ja 6 savinõutükki. Läänepoolse tuleb väike leidudest hõre ala. Ruutudes e 22, e 23 ja ruutude f 22, f 23 idaossa koondub leide veidi tihedamalt. Siit saadi ca 15 luueset ja nende katkendit, 7 kivi- asja, mõned potitükid ja 2 merivaikripatsit. Rohkesti leidus samades ruutudes 10-20 cm läbimõõduga kivisid, muuseas mõningaid paeplaate. Üks kividest osutus lihvimiskiviks. Kivid asusid 60-80 cm sügavusel, seega täiesti kultuurkihis. Nende ümbruses ja neist veidi kõrgemal leidus rohkesti sütt, puu- ja savitükikesi. Turba sees märgati siin hulgaliselt söepuru ja sõredat liiva. Kividerühma ligiduses võidi tähele panna puujäänuseid, nagu oleks siia korratult hagu maha jäänud. Ruudu f 22 idapiiril avastati maa sisse löödud puuveia alumine osa, mille murdunud ülaots asus kultuurkihis 56 cm sügavusel pinnast. Rohkete sõetükkide ja hulgalise söepuru esinemise järel otsustades on siin tehtud tuld. Kivid on küll võrdlemisi väikesed, siiski võisid nad, arvestades nende hulka, vastavas paigutuses kunagi moodustada tuleaseme. Pole võimatu, et viimase ühes servas asuv või oli mõeldud aluseks puule, millel rippus keedunõu. Teiselepoole tuleaset löödud või oleks sellisel juhul hävinenud või jäänud väljakaevamata elasse.

Kividekoondisest läänes levib suurem peaaegu leiutühi piirkond. Ruutudest h 22, h 23, g 22, g 23, samuti ruutude f 22 ja f 23 lääneosast saadi vaid 5 hajavil asuvat leiunumbrit. Alles ruudus i 23 ja ruudu i 22 lääneosas algas taas leidude esinemine ja seekord tihedamalt kui kaevandi idaotsas. Nimetatud ruutudest läänepoolsele jätkusid leitud mitte küll ühtlase tihedusega, kuid siiski peaaegu pidevalt kuni kaevatud ala lõpuni. Kõige enam leiunumbreid saadi ruudust k 23, nimelt 36. Kaevandi loodeosas võis märgata leidude üldist hõrenemist keskosaga võrreldes. Tühjemaks laiguks osutusid ruudud k 24, l 24, ruutude m 24 lõunaosa ja m 23 põhjaosa. Ainult üksikuid leide saadi samuti ruutudest n 25, o 24, p 24 ja ruudu o 25 lõunaosast, mis moodustasid teise leiuhõreda piirkonna. 1943. a. kaevatud ala neljas läänepoolseimas ruudus, samuti 1946. a. kaevatud alal näitas leiutihedus äga uut tõusu, saavutades haripunkti ruutudes n 21, p 22 ja o 23. Täiesti leiutühjaks osutus kaevandi põhjapoolseimas tipus ruut m 27 lõunaosa, kuna ruutudest m 26 ja n 27 saadi leide ainult edalanurgast.

Ruudu q 21 kaguosast leiti 60 cm sügavusel, seega kultuurkihi

kõige alumisel piiril 7 suuremat merivaikehet (tahv. X : 1-7) lähestikku 25 cm ulatusega piirkonnas. Neist 15-20 cm lääne ja edela poola asus samas sügavuses orneeritud luust pisteriist (tahv. II : 1), kümnekond läbipuuritud auguga loomahambast ripatsit ~~XXXXXXXXXXXXXX~~ mürdanud tipuga luunõel (tahv. II:2) ja savinõukilde. ~~XXXXXXXXXXXXXX~~ Nii suure hulga kahtlemate omal väärtuslike asjade koondatus kitsale maa-alale sügavuses, kus tüüpiline kultuurkiht õieti on juba lõppenud, viib mõttele, et siin on tegemist esemete tahtliku peitmisega maa sisse. Kas on sel puhul tegemist peitleiuga asjade säilitamiseks ja varjamiseks või mingi religioosse taganõttega teostatud ohvrianniga, jäägu esialgu lahtiseks.

Seega ei saa leiude levimisest teha kindlaid järeldusi asula piiride kohta. Tühik kaevandi põhjapoolsemas väljalõikes on liiga väike selleks, et ta põhjal teha oletust elamispiirkonna lõppemisest seal. See võib osutuda samasuguseks leiuhõredaks kohaks, nagu neid väljekaevatud alal esineb mitu. Lõunapoolsele jätkub asula tõenäoliselt umbes veepiirini, mis siinkohal pole järsku langusega nagu noeme idetipus, vaid lauskjane. Asula ulatuvusest lääne suunas ei saa praeguste andmete järele teha isegi mingisugust oletust.

Peale muinasesemete leidus kõikjal kultuurkihis loomaluid, nende suuremaid ja väiksemaid tükke ning killukesi. Eriti palju oli peenikesi kalalauutükikesi, mis koos sõepuruga andsid kultuurkihi turbale teiseloomuliku ilme. Loomaluid tuleb vaadelda kui toidu- ja riistade tooraine jäänuseid. Eriti väikesed luukillud tohiks olla tekkinud luu töötlemisest tarberistade valmistamisel. Mag. J. Lepiksaare määramise kohaselt kuulus enamik loomaluudest põdrale ja koprale, väiksem osa ürgveisele ja metsseale, kuna mõne üksiku luuga oli esindatud karu. Määratavate kalalauude hulgas domineerisid säga ja haug, natuke leidus ka ahvenaluid. Lisaks avastati luude hulgas meil haruldase sockilpkonna jäänuseid.

Siin-seal kultuurkihis leidus liivalaigukesi, ruutudes k 24, n 22 ja n 23 savikaid plekke. Ruudu m 23 lõunaosas esines 5-10 cm paksuselt sütt ja tuhke kocs põlenud ja põletamata luupuruga. Siin on tegemist nähtavasti mõne lühiajalisema tuleasemega. Väike tuhalaike ilmnes ka ruudus k 25. Ruutude q 24 ja q 25 piiril leidus rühm väiksemaid kive. Nende ümbruses ei avastatud ei sütt ega tuhka. Üksikuid suuremaid kive asus ruutudes o 21, o 22 ja p 22.

Kaevandi edelaosas tuli ilmsiks viis muinasajal maa sisse löödud vaia otsa. Kaks neist, ruudu q 22 keskpaigas, osutusid teisest mõnevõrra jämedemaks oma 10-12 cm paksuse läbilõikega.

Neist loodepoolsem ulatus alumise tipuga blekekihti, praegusest pinnast 116 cm sügavusele. Tema kõrval olev jääme vai oli eelmise poole veidi längus, nagu oleks ta seda toetanud. Viltuses asendis leiti ka ruudus p 23 olev vai - alumise otsaga kirdesse. Vaiad asusid kõik juba rohuturbas, mis siin algas 55-60 cm sügavuses. Ainult nende ülaotsad ulatusid kultuurkihi alumisele piirile. Seega on vaiad maa sisse löödud kindlasti kiviaja inimeste poolt nende ülemised osad tõenäoliselt viimaste poolt hävitatudki. Vaiade alumised otsad olid ümberringi üsna pikalt teritatud, ainult üks ca 7 cm jämedune vai ruut q 22 idaosas oli turbasse löödud täiesti teritamata otsaga, mistõttu ta ei ulatanud nii sügavale kui teised.

Ruutudes s 22 ja s 23 leiti kultuurkihi all ca 5 cm jämedusi puutükke rõhtses asendis. Neist mõned olid altpoolt söestunud. Hulgaliselt puujäänuseid leidis ruutudes i 25 ja j 25.

Kahjuks ei saa enam kindlaks teha, missuguse eesmärgiga on vaiad maa sisse löödud. Nende paigutus ei anna alust väita, et nad oleksid toetanud mingit kergest raagudest ja vitstest elamut, kuigi see võimalus kuidagi on olemas. Igatahes näivad nad pärinevat kultuurkihi vanemast osast, arvestades nende ülemise otsa asetsemist elamisjäänustega kihi all. Varemmainitud vai kaevandi idaosas, ruudus f 22 ulatub seevastu ülaotsaga kultuurkihi sisse, mis siin asub sügavamal, ja tohiks seepärast olla viimatinimetatud vaiadest noorem.

Nii ei suudetud väljakaevamistega muistse asula välisilmest saada üksikasjalikumat ettekujutust. Saadi ainult läbilõige muistse elamiskoha mingist osast, osalt nähtavasti südamikust, ta tihedamalt ja hõredamalt kultuurijäänuseid sisaldavate osadega, paari arvatava tuleasemega ning kaunis ühtlase 20-30 cm paksuse kultuurkihiga.

Väljakaevamistel avastati seitsme inimluustiku jäänused. Kõik nad asusid kultuurkihi alumises osas, ulatudes osaliselt ka alumisse leidudete kihti. Vähemalt viis neist oli ilmselt maetud. Kuuna nad väärivad üksikasjalikumat vaatlust, siis käsitlen neid tööjärgmises osas.

III INIMHATUSED.

Nagu tähendatud, satuti asulakihi alumises osas inimluustikkude jäänustele. Kõik need asusid ligikaudu samas sügavuses, kolju kõrgema osaga 45-58 cm pealispinnast. Erandi moodustas vaid üks, luustik IV. Viimasesest oli säilinud vaid koljutükke ja õlavarreluu. Need leidsid 30-40 cm sügavusel.

Luustikuä platseeruvad ala leiduderikkamatesse osadesse - keskele ja edelanurka (joon. 2). Nende juures panustena leitud asemed, niipalju kui selliseid on saadud kindlaks teha, on täiesti kooskõlas asula muu inventariga. Seega peaks olema selge, et maetud on sama asula elanikke. Vähemalt iga luustiku ülemine osa ulatub kultuurkihi sügavamasse ossa, üksikuid esemeid leidub isegi mõnest luustikust allpool. See asjaolu välis- tab laipede matmise võimaluse enne asula tekkimist. Teiselt- poolt tundub maetute kohale ladestunud kultuurkiht olevat terve ja hilisemal ajal puutumatu, mis kinnitab, et matmisi pole teos- tatud pärast asulas elamise lõppu.

Luustik I, idapoolsem, lamab paremal küljel kõnksus jalga- dega, käed arvatavasti kõhul kokku pandud, peaga loodes. Pealuu sügavas 58 cm. Luud olid võrdlemisi kõdunerud ja osaliselt esi- algsest asendist ära vajunud. Tõenäoliste panustena leidsus kol- bast vasakul ja vasaku põlvekeetra juures savinõutükke (tahv. I : 8). Vasaku küünarnuki juures asus sarveoks ja luutükke, jalgade juures päklikoori ja arvatavasti tammetõru koore tükk. Viimaseid võib mõista matmisel laibala kaasa pandud toidu jää- nustena.

Luustik II paiknes eelmisest ca 3 m läänepool, lebedes vasakul küljel, samuti magavas asendis, kõnksus jalgadega. Pea asus tal- kirdes 51 cm sügavusel. Luud olid säilinud veelgi halvemini ja puudulikumat kui eelmisel. Arvatavate panustena leiti pealuust vasakul kümme kond savinõutükki (3932:177,195) (1), ribiluude kohal kaks luunaasklit (3932:203,204). Koljust mõnikümme sentimeetrit eemal asus hammariipats (3932:202), mille seos luustikuga on järelikult kahtlane. Luustiku ~~üks~~ ribidel loidus kalascomust - võimalik toidujääms. Jalaluudest veidi läänepoole leidsus samas sügavuses sütt.

Luustik III asus eelmisega rööbiti, temast ca 1 m võrra ka- gupool, ~~üks~~ Ülekeha lamab seljal, kätega ristis üle külisamba kõhuosa, kuna jalad olid

(1)

Leidude numbrid on sajad, mida nad omavad ENSV Teaduste Akadeemia

könksus paremale poole. Orientatsioon sama mis eelmisel - NO. Kolju peälrine osa asus 48 cm sügavusel, keha ja jalad 55-56 cm sügavusel. Koljust vasakul leiti savinõutükk ja töötlemise jälgedega kihv (tahv. I : II; III : I), koljust paremal luunaaskli katkend (tahv. II:5), ~~XX~~ ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ Kaela ~~XXXXXXXXXX~~ juurest leiti mingi luuriista katkend (3932:194), ribiluu de vahelt ahingiotsa pära (tahv. II:7) parema õlavarreluu kõrvalt amuletina kantav hammas (3932:208), vasaku õlavarreluu lähedalt savinõukatkend (3932:191). Säareluudest vasakul leidus ahingiotsa päraosa (tahv. II:8). Vähemal osa neist leidudest tuleks pidada penusteks. Sellegi luustiku ümbrusest leiti pähklikoori.

Luustik IV-st, nagu öeldud, oli säilinud vaid koljutükke ja üks õlavarreluu, mis dr. J. Aul'i asjatundliku hinnangu järele kuuluvad täiskasvanud mehele. Need luud asusid muude luustikkudega võrreldes pinnale ligemal, õieti kultuurikihi ülemises osas. Inimluud asusid siin arvukate loomaluude seas. Säilinud väheste luude tõttu ei saa olla kindel, kas antud juhul üldse on tegemist matmisega. Igatahes on need inimluud sattunud siia asustuse lõppperioodil. Matmine, kui see siiski on toimunud, on teostatud väga pinnalähedaselt, mistõttu kas loomad või vesi on inimjäänused laiali kandnud. Olgu märgitud, et ka järvest leitud luude hulgas avastati üks inimese selgroolüli.

Luustik V säilinud osad paiknesid eelmistest koljutükkidest sügavamal, neist ca 50 cm ida-kirdes. Luud kuulusid väikelapsele. Skeletist leiti vaid pealuutükke, nende seas alalõug piimahammastega ja kuni neli ribiluu 45 cm sügavuses. Matmisasendit ja -suunda polend võimalik kindlaks määrata. Pealuutükide lähedal asus karukihv, murdurud katkendeiks (3960:215). Luustik IV ja V vaheliselt alat leiti viimasega umbes samast sügavusest kaks luueset (3960:218; tahv. II:9).

Luustik VI lebas kaevatud ala edelapoolseimas nurgas 45 cm sügavusel, selili väljasirutatult, parem käsi küljel, vasak käsi veidi küünarnukist kõverdatult pümsel, orientatsiooniga lõunakagusse. Kahe eelmisega võrreldes osutus ta hästi säilinuks. Ainult pealuu oli tühsti purunenud, kuna mõned luud olid oma esialgselt kohalt nihkunud. Näiteks leiti üks pealuutükk ja hammas põlvede piirkonnast; teisedki hambad olid laialipillatult alalõua ümbruses. Dr. J. Auli järgi kuulusid luud arvatavasti kahekümnendais eluaastais olevale mehele. Penustena leiti luustiku juurest põigiti üle vasaku õlavarreluu ülaosa vasarena kasutatud kivi (tahv. IV:9). Luustiku kaelaosa piirkonnas, õlgade ja alalõua joonel leiti ca 25 puurauguga hammasripatsit (3960:244),

mida tõenäoliselt oli kantud kaelakeena. On huvitav, et enamik neist hammashelmestest oli paarikaupa väliselt sarnased, ainult kolm suuremat erinesid teistest ja ka omavahel. See nähtus viib mõttele, et hammastest moodustatud keedes püüti taotleda teatud välist korrapärasust, näiteks on mõeldav kee moodustamine sümmeetrilistest pooltest mõne (antud juhul kolme) suurema hambega keskel. Teistest veidi eemal asus üks hammasripats (3960:243) vasaku öla piirkonnas, kuna parema öla juures leiti samuti läbipuuritud looma- või linnuküünis (3960:242). Suurem hammasripats (3960:245) leiti põlvede vahelt. Kõik need hambad kuulusid kiskjatele.

Luustik VII (joon. 3, vasakul), asus eelmisest ca 3 m idapool, kuid sellele peaaegu vastupidises suunas - peaga põhja. Skelett lamas selili väljasirutatud asendis kätega vabalt kõrval. Lund olid säilinud peaaegu täielikult ja hästi, välja arvatud vasakule pööratud pea, mis oli täiesti purunenud, arvatavasti ta peallasunud suurema ca 25-cm-lise läbimõõduga kivi raskuse all. Kivi ise ajajooksul oli täiesti murenenud, nagu paljud teisedki kultuurkihi leitud kivid, rabases maapõues seismise tõttu. Kivi ja pealu vahel leidis vaid mõne sentimeetri paksune mullakiht, mis seab oletada kivi tehtlikku paigutamist laiba koljule. Luustiku vasakul küünarluul esines rida väikesi ristisuunalisi kriimustusi või täkkeid, mis, arvestades kultuurkihi vigastamatust luude kohal, samuti täiesti puutumatu ilmet, mille jättis kogu matus, pidid olema tekitatud enne matmist. Luustik kuulub arvatavasti 10-12 aastasele lapsele.

Koolnut oli panustega varustatud rikkalikumalt kui ühtki teist asulasse maetut. Pealuust vasakul leiti koos kaks suurt merivaik-ehet ja luunoake (tahv. X:8,9; II:4), vasakult rangluult kaks pisikest kujult sarnast merivaigukillukest (3960:267), parema öla-luuvarre ülaosalt hargikujuliselt lõhkise krooniga hammasripats ja väike luust linnukuju (tahv. III:3; IX:1), lülisamba keskpaigast neli hammasripatsit, neist kaks rebese või koerahammast (3960:271) kõrvuti lülisambal, viimaste kõrval kummalgi pool selgroogu aga kaks mundikihva (tahv. III:2). Hambad olid asetatud täiesti sümmeetriliselt, läbipuuritud juuresaga luustiku pea poole, kõverus-tega vastamisi, olles nähtavasti kantud ühise nõõri abil. Mundikihvadest luustiku jälgede pool leidis samuti kahel pool lülisambast kaks lamedat siledapinnalist kivikest, üks pikerguse, teine ovaalja kujuga (tahv. IV:10,11). Parema küünarnuki juures asus jälle kolm hammasripatsit (3960:274), kuna seespool vasakut küünarnukki

leidus katkendlik luuripats koos väikse kiskja hambast ripatsiga (tahv. II:2; 3960:273b). Luustiku paremalt küljelt ribide ja vaagna vahelt tuli ilmsiks kaks väga peene toruluu tükki (tahv. I IX:3) lihvitud otstega. Võib-olla oli neidki kantud helrestena. Parema reieluu ja vaagna vahel lebas õhukesest luuplaadist voolitud linnukuju, katkenditena (tahv. IX:4). Vaagnaluu vasakpoolse ääre alt saadi luu- või sarvplaadike sisselõigatud soonega (3960:274b), vasaku reieluu ülaotsa juurest - luuripatsi katkend (tahv. IX:5). Mõlemalt poolt parema reieluu keskosa leiti kolm hammasripatsit (tahv. III:4; 3960:275) ja luuripatsi katkend (tahv. IX:6). Põlvede vahel leidus viis hammasripatsit (3960:277) ja sisselõigatud auguga viieteoline toruluutükike (3960:278). Põlvedest samas kauguses leidus sääreluude vahel kaks ripatsina kandmise jälgedeta loomahammast (3960:280), neist jalutsi poole, sääreluude keskosas, lamas kiltkivist küüstalb ja samast materjalist talvakese kild (tahv. VII:1 ; 3960:282) ning lõpuks rauaoksüüdi mugulake, kaetud punase värvainega (tahv IX:7). Peale töödeldud esemete oli luustikul kaasas loomaluid: paremas kaenlas pikk toruluu, vasakus käes veidi peenem toruluu. Esimene neist peaks kuuluma väiksemale neljajalgsele, teine mingile suuremale linnule. Lisaks leiti veel mõningaid loomaluutükke, mis võisid aga sattuda ka juhuslikult luustiku juurde asulakihist. Vasaku käe juures lebas tükike kokkurullitud puukoort, mida tohiks kindlasti arvata panuste hulka.

Nagu matuste kirjeldusest selgub, ei saanud konstateerida kindlapiiriliste haudade ega mingisuguste kirstude või matmisaluste jälgi. Plaanil (joon. 2) võib küll näha mõningaid suuremaid kive luustik VII ümbruses. Need asusid aga tublisti kõrgemal, samuti ei näita nende paigutus mingit otsest seost luustikuga. Viimase peal kultuurkihis leidus rohkesti igapäevastest asjatoimetustest mahajäänud luupuru ja esemeid, milline olukord näitab tavalise elutegevuse jätkumist maetu kohal. Järelikult ei soovitud matusekohtakuidagi eraldada asula muudest osadest, ega ole kivegi selle tagamõttega sinna pandud. Laiad on maetud niisiis võrdlemisi asula keskosas, madalale, kaetud ainult õhukese mullakorraga. Maetuil on kaasas mitmesuguseid panuseid, nagu see on väga tavaline esiajalooliste matuste juures. Seejuures on tarvitatud kahesugust matmisasendit: ühel juhul lamavad luustikud magavas asendis kõnksus jalgadega ja kätega risti kõhul või rinnal, teisel juhul on nad täiesti väljasirutatud rahulikult kõrvalleavate kätega. Orientatsioonisuunana on eelistatud põhjakaari, ainult luustik VI asub peaga lõuna-kagus.

Eespool jõuti selgusele ratuste samaaegsuses asulaga. Sellega pole veel öeldud, nagu oleksid kõik matmisel teostatud üheaegselt viimase võimaluse vastu räägib erinev matmisasend ja teatud erinevus panustes. Jättes vaatlusest kõrvale halvastisäilinud luustikud IV- ja V-nda, mille suhtes ei saagi konstateerida kindlaid panuseid, võib kõnksus jalgadega maetud luustikkudel nentida panustena peaaegu eranditult savinõukilde ja luust tööriistu - naaskleid ning ahingiotste katkendeid, kuna väljasirutatud asendis luustikud on eelkõige rikkalikult varustatud looneharmastest ripatsitega, mida kanti keedena ja tõenäoliselt ka kehakatete külge kinnitatuna. Luustik VII-ndal esines lisaks merivaiku ja rohkesti õhukestest luuplaatidest valmistatud tooteid.. Sedalaadi esemed puudusid täiesti kõnksus jalgadega luustikkude juures.

Ida-Euroopa stepiala ja Põhja-Kaukaasia kalmistute väljakeevamisel on uurijatel õnnestunud näidata matmisasendi järk-järgulist muutumist neoliitikumi lõpus, üleminekul pronksiaega. Kui Mariupoli kalmistul lamasiõ luustikud väljasirutatud seliliasendis, siis hilisemasse, III aastatuhande teise poolde kuuluvasse Naltsõki kalmistusse oli maetud peaaegu eranditult külili kõnksus põlvedega. Üleminekuvormina esines viimases kalmistus venemate matuste puhul matmist külli kõnksus põlvedega, kuid selili. Samasugust matmisasendi muutumist võidi jälgida Donetsi ja Volga ala kalmistutes. (1).

Käesoleval juhul ei saa sellist vanusemääramise kriteeriumi tarvitada, sest lestit ei ilane matmisasendi muutumist niisuguses ajalises järjestuses. Lestit tuntakse haudu alles alates ca a-st 2000 e.m.a. Need on enamikus üksikhaud, maetud kas üks või lähistikku mitu inimest. Iseloomuliku panusena esineb sageli venekujuline kirves, sellekõrvale aga sagedasti ka luunaaskleid ja teisi luuriistu, muuseas ahingeid, ning keraamikakatkendeid. Mõnikord on laibale kaasa pandud puurauuga loonehambaid. Haudades, mille inventari hulgas niisugused hambad domineerivad, leidub väga vähe või üldse mitte muid panuseid. Siiani pole neis märgatud ka venekirveid. Kuna suurt osa neist haudadest ei ole saadud teaduslikult läbi uurida, siis on matmisasend sagedasti jäänud selgitamata. Siiski näib, et venekirvestega varustatud ~~luustikud~~ haudadest on valitsevaks kõnksus jalgadega küliliasend, kuna selili väljasirutatult matmise juhtumeid tuntakse vähe. Hammesripatsitega varustatud luustikud lamavad seevastu tavaliselt just väljasirutatult seliliasendis (2)..

(1) Naltsõki, Мемориал СССР III, lk. 125 jj.

(2) Eesti vanemate ratuste kohta vaata: Indreko, ESA 1933, lk. 202 jj.

Venekirved püsivad Eestis tarvitusel ajavaherikus ca 2000 - 1500 e.m.a. (4). Järelikult peavad hauad, kus neid esineb, kuuluma samasse ajaperioodi. Hammastripatsiooniga hauad ei luba nende inventar täpselt dateerida. Siiski vähemalt üks neist ulatab kindlasti pronksiege, ajavahemikku 1000-1200 e.m.a., nimelt Kivisaare kalmistu oma vähemalt 24 luustikuga selili väljasirutatud asendis. (2). Uue nähtusena esineb siin surnute väikeste munnakividega piiramist või katmist, mis laseb kalmistust, koos ligidalasuva Käo hauaga, teistest teadaolevatest haudadest mõnevõrra nooremaks pidada. Ühel juhul on haua kividega katmist esinenud aga ka venekirvega matuses (3).

Nii ei saa Eestis seeläbiavastatud kalmete põhjal kehtestada kindlat reeglit matmisasendi järk-järgulise muutumise kohta. Matmisviis külliki kõnksus jalgedega on esialgu küll piiratud II aastatuhande esimese poolega, aga sellega paralleelselt muutakse surnuid ka selili väljasirutatud asendis, milline komme püsib jõus vähemalt aastani 1200 e.m.a. Tamula inimmatusts relativseks kronologiseerimiseks nendest andmetest ei piisa.

Matmine asulasse, nagu see esineb Tamulas, on Eesti esiajaloo esmakordselt konstateeritavaks nähtuseks. Siiani tunti ainult omaette eksisteerivaid hauad. Neist mõne juures on küll arvatud leida ka elamisjälgi (4), kuid seda pole saadud teaduslikult tõestada.

Matmiskohet asulasse tuntakse neoliitikumis Eestiga lähedalt seotud Põhja-Vene ala metsadevõõtmest, nn. kammkeraamilise kultuuri piirkonnast. Viimasesse kuulus ka Eesti. Siin on kindlaid inimmatmisi leitud neljast asulast: Jazokovo'st Ulem-Volgal 7 luustikku (5), Panfilovo'st Oka orus 1 (6), Kuberinost Letsa järve kaldal 3 (7) ja Karaveikhest Voža järve ligikal 22 luustiku jäänused (8).

-
- (1) Indreko, Viljandimaa, lk. 103j.
(2) Indreko, Viljandimaa, lk. 12, 30; Tallgren, Zur Arch. lk. 49 j.
(3) Jutt on Risuvere küla leiust Kaljala kihelk. Indreko, ŌESA 1933, lk. 208.
(4) Näiteks kalmel Lihula asunduse juures Peila kihelkonnas. Indreko, ŌESA 1933, lk. 207.
(5) Bader, Cob. apx. III, lk. 217 jj.
(6) Foss, Πρυγοι Τυμ VIII, lk. 74.
(7) Foss, Πρυγοι Τυμ VIII, lk. 73jj., Foss, Cob. apx. V, lk. 51 jj.
(8) Brjussov, Πρυγοι Τυμ XII, lk. 17 jj.

Siin saadi matused jagada kahte erinevasse vanuserühma, kusjuures ilmsel, et ookritarvitamine oli tavaks kujunenud just nooremates haudades. Vanemates esines seda harva ja vähe. Veelgi intensiivsemalt oli punanulda külvetud II aastatuhande teise poolde kuuluva (1) Hirvesaare kalmistu haudadesse. Siinkohal tuleb märkida Tamula luustik VII juures leitud rauaoksüüdi rugulat, punanulda algainet, mille välispind oli jubannautunud punaseks. Sellelgi hauda panemist tuleb vaadelda seoses laialtlevinud punase värvaine tarvitamise pruugiga.

Meie läänepoolsetest naabermaadest on neoliitikumis asulasse matnise kolme olnud tarvitusel Skandinaavias, eeskätt Ojamaal. Siit tuntakse sellest ajast viit asulat, mille pinda on matud. Kolmes neist: Hammaris, Ires ja Gullrumis (2) on leitud ainult üksikuid skelette. Kaks asulat, Visby ja Västerbjers, kujutavad enesest aga tõelikke kalmistuid, kuhu^{on} matud kümneid laipu(3) Luustikud Ojamaa asulahaudades leavad valdavas enamuses selili väljasirutatult. Kõige huvitavam, ühtlasi kõige arvukamate matustega on Västerbjersi asulakalmistu. Siin võidi paaril korral nentida ka kõnksus jalgedega matnist. Luustikud asusid tavaliselt ainult 40-50 cm sügavusel pinnast, ca 50 m laiusel alal, orientatsiooniga põhja. Mingisuguseid kivimoodustisi kalmistult ei leitud. Panuseid esines suurel hulgal. Luude ja luueserete hea säilivuse tõttu saadi asjade asendist teha väärtuslikke järeldusi nende kandmise kohta. Nii leiti naistehaudest sageli läbipuuritud loomahambaid tihedas reas ümber luustiku reieluude. Nagu väljakaevaja kinnitab, kanti neid sellesel kehakatete küljes, kus nad võib-olla moodustasid mingi narmaste rea. Rinnakorvi ülaosal kanti ehteid läbipuuritud sekihvadest, kuna kaunistatud luuplaadid olid tõenäoliselt seoses vööga (4). Neid tähelepanevaid kasutades saab parema ettekujutuse ka Tamula luustik VII juures leitud mitmesuguste luuplaadikeste ja hammasripatsite seosest omaaegse rõivastusega.

Nii Västerbjers kui ka Visby on dateeritud Monteliusse relativse kronoloogia järgi käikhaudadeaja lõpuossa (5). Kõlemas asulas harrastati püügimejanduse kõrval juba kerjapidamist, väikesel määral oletatavasti ka algelist põlluharimist (6).

Asulamatuuste olemasolu Ojamaal muidugi ei räägi vastu Tamula matuste kokkukuuluvusele karmkeraamilise kultuuri piirkonnaga. Siin demed viimasega on selleks liiga ilmsed.

(1) Ravdonikas, Cob. apx. VI, lk. 61.

(2) Hihlén, Gotlands, lk. 168 jj.

(3) Hihlén, Gotlands, lk. 170 jj., Sternberger, Acta Arch. X, lk. 6

(4) Sternberger, Acta Arch. X, lk. 69 jj., joon. 5, 8.

(5) Sternberger, Acta Arch. X, lk. 102.

(6) Sternberger, Acta Arch. X, lk. 79 jj.

IV E S E M E S T I K.

Tänu asulakihti katvale turbale, on Tamulas säilinud rohkesti luuesemeid. Need aitavad oluliselt mitmekesistada omaaegset kultuuripilti. Selle poolest on Tamula õnnelikumas seisukorras kui mitmed teised neoliitilised asulakohad Eestis (Jöelähtme, Undva, Lommi). Puutooted seevastu pole kahjuks alles hoidunud. Leiti ainult mõninged teritatud veiad, mis enamikus säilisiid õieti kultuurikihi all. Siiski pidid puuriistad omama tähtsat kohta asula muinasaegses majapidamises, nagu tunnistavad siit rohkel arvul leitud peamiselt puutöötlemiseks mõeldud talved.

Jagades Tamula esileiud nende valmistamiseks kasutatud materjali järele, ilmneb järgmine arvuline vahakord: luust ja sarvest esemeid ning nende katkendeid - ca 370, savitoodete kildede ca 170, kiviriistu - ca 160, töödeldud ja töötlemata merivaigutükke - 30. Need arvud näitavad luuriistade suurt osatähtsust asulainventaris, kuna keraamika erikaal jääb suhteliselt väga madalaks.

Järgnevas lühikeses esemestiku ülevaates pean kinni eespool toodud leidude jaotusest materjali järele. Erandina lubatagu ainult skulptuursete kujutuste käsitlemine jätta omaette alajaotuse teemiks. Koos nendega vaadeldagu ka ideoloogiliste töökspidamistega seotud esemeid ja ehteid.

A. K e r a a m i k a .

Keraamika haareb Tamulas enda alla suhteliselt väikese osa leiunumbrite koguarvust - ca 20 %. Eesti teiste kammkeraamilise kultuuri asulakohtadega võrreldes on see tähelepanuäratav. Pealegi on Tamula savinõud säilinud väga väikeste kildudena, sageli mitte võimaldades endast välja lugeda nõude suurust ja kuju ega saada täielikku ettekujutust ornamentikast. Suur pudenevus on tingitud savinõude halvast põletamisest, mistõttu nad ei suutnud vastu panna märja turbaraa leotavale toimele.

Savinõude koostismassis valitseb üldiselt kaunis peen savi, millesse on segatud liiva, harvemini kiviterakesi ja erandjuhtumil nähtavasti mingit lubiainest (järvekarpe?). Värvuselt on savimass enamasti helo, kas pruunjas või hallikas. Viimase tooni on ta võib-olla omandanud turbas seismisest. Eriligi moodustab väike rühm potikilde, mis teistest erineb oma peaaegu mustale liigineva värviga ja üksikute suurte kiviteradega koostises, kusjuures sedaliiki keraamikat on ka tugevamini põletatud. Ainult harva

~~KHAKKJATA~~ võib neil mustjatel nõutükkidel näha välispinnal õhukest helepruuni kihti. See on tekkinud arvatavasti valmistavate savinõude viimistlevast silumisest mingi märja nahatükiga. Niisugust õhukest teisevärvilist pinnakihti ilmneb vahel ka teistvärvi nõukildude juures. See on laialtesinevaks nähtuseks savinõutükkide juures kõikjal, mida seostatakse savinõude valmistamise tehnikaga: poti viimistleval silumisel märja nahatükiga on viimast kastetud savisegasesse loputusvette. (1).

Keedunõude sisepinnale sageli tekkinud musta kõrbekihti võis Tamulas leida ainult neljal nõukillul. Seinapaksuse järgi otsustades pärinevad need killud keskmisest veidi suurematelt nõudelt. On mainitav, et nimetatud potitükid leiti kas veest või veeligidasest asulakihist, kus võis oletada ka kunagist tuleaset kividega.

Savinõude välisest kujust on väga raske saada mingisugust ettekujutust; sest killud on nii väikesed, et nad vaevalt peegeldavad nõu tavalist seinakumerust, kuid ei suuda edasi anda seina võimalikku profileeritust. Säilinud kildude paksus ja nende, eriti servatükkide suurem või väiksen kumerus näitab siiski, et on tarvitatud nõusid mitmes suuruses. Servatükkidest ilmneb, et savinõude ülaserf oli peamiselt kahesugune. Suuremate nõude serv paksenes veidi ta all oleva seinaosaga võrreldes. Pealt olid sellised servad harilikult tasased või õige veidi kumerad, kuni 1,7 em laiad, sageli kaunistatud põiksete kammijälgedega. Väiksemad, õhukeseseinalised nõud seevastu ei omanud paksenevat serva. Nendel muutus servaosa ennemini õhemaks seinaga võrreldes olles pealt täiesti lihtne ja kaunistamata. Ainult mõnel üksikul õhukeseseinalisel nõul on serv tugevasti laienenud väljapoole, moodustades ümber nõu ülaääre kulgeva terava randi.

Eespoolöeldu käis Tamulas üldise hallika ja pruunika välimusega nõuliigi kohta. Mustjatest kõvastipõletatud savinõudest pole säilinud ühtki servaosa. Üks profileeritud kild serve ligidalt laseb ainult oletada, et savinõu servast allapoole veidi kitsenes, püsis siis mõne sentimeetri jooksul samalaiusena, seejärgi öla kohal õige veidi laienes, et siis hakata keerjalt kitsenema põhja suunas (tahv. I:8; IV: 13). Samast nõuliigist säilinud paar katkendit näitevad, et nõu põhi pidi olema lame.

---

(1) Vojevodski, Cob. apx. I, lk. 63 jj.

Ühel potitükil avaldub seinä üleminek põhjaks nõu seespoolisel pinnal nõguskaarjalt, kusjuures põhjaosa veidi laieneb seinaga võrreldes, moodustades välispinnal terava randi (tahv. IV:15). Teisel põhjatükil toimub välisseinal üleminek nurgeta, ümmeralt (tahv. IV:14). Ühel väikesel katkendil, profileeringu järele otsustades õla kohalt, leidub ovaaljas nibuke välispinnal (tahv. IV:8a,8b). Sellised, asetsedes nõu küljel kahel pool, olid tõenäoliselt mõeldud ta tõstmise hõlbustamiseks. Taolisi muhukesti esineb Ida-Preisi nõorkeraamikas, kus võib leida ka nõusid ligikaudu sellise põhjaga nagu seespool kirjeldatud (1).

Tamula savinõude ornamentika on kaunis mitmekesine. Põhimotiiviks on sissevajutised, peamiselt lohud, esineb ka kammi jälgi. Need kinnitavad Tamula keraamika peamassi kuulumist kammkeraamika hulka. Kuid ornamentikas pole leida seda reegliäärast ega teostamise korralikkust, mis on omane kammkeraamilise orneerimisstiili õitseajale. Üldmulje jääb kahvatuks: sissevajutised on nõrgad, mõnikord vaevalt märgatavad, lohakad ja ebaühtlased. ~~TEELISIDENNYXIAKKA OUEJHXKASS OIXKAMESAIXKROKIKAFEMIKKOOK~~
~~ÖISESÄHJIEGHIIXXTAMIXIKAYEMIKALOMIXEIMEXIX~~ Enamikul savinõukildudest ei leidu üldse ornamentit. Tõelisi suuri lohke, nagu need on omased kammkeraamika õitsengujärgule, Tamula keraamikal ei esinegi. Vaid mõned üksikud lohud on veidi suuremad ja ulatuvad mõnevõrra sügavamale (tahv. I:2,17; 3932:257). Enamasti jäävad lohud päris väikesteks, mõnikord saab neid nimetada ainult sissevajutatud punktikesteks. Nõukildude väiksuse tõttu on raske ütelda, kuidas lohud olid paigutatud. Siiski on näha, et nad üldiselt moodustasid mingi rea. Viimne paiknes tavaliselt veidi allpool nõu serva sellega paralleelselt (tahv. I:10). Mõnikord on lohud asunud ka mitmes paralleelses reas (tahv. I:17). Vahel on püütud väikeste lohukestega imiteerida kammtempli jälge, grupeerides neid reakestena (tahv. I:23). Leidub aga ka selliseid juhuseid, kus lohke on torgitud nõuservale näiliselt ilma mingi korrata või niivõrd lohakalt kujutades mingit mustrit, et kildude väiksuse tõttu ei lase viimane end rekonstrueerida (tahv. I:20).

Mõningail juhtudel on sissevajutised omandanud tavalistest lohudest erineva kuju. Üks nõukild (tahv. I:14) kannab endal nelja rida sissevajutisi, neist esineb väga piklikest, ovaal-

---

(1) Gaerte, joon. 167, 272.

setest ja sügavatest lohkedest, teine on vajutatud ningi murgelise eseme otsaga, nii et jälje üks ots ulatab sügavale nõuseina sisse, kuna teise otsa poole sissevajutis muutub järjest madalamaks, kolmanda rea moodustavad mingid kõverad-piklikud sügavad sissevajutised, jälle murgelised, kuna neljas rida on analoogiline teise teaga. Sellelaadsaid sissevajutisi esineb Zebrus-järve asula keraamikal Lätis (1). Rohkesti leidub neid Ida-Preisias (2).

Säärastest piklikest kujundest samuvõrra edasi muutub sissevajutis juba liigestatuks, kamtemplile lähenevaks (3960: 90,183). Selliseid kitsaste vaheseintega alaosadeks jaotatud piklike lohke leidub Karjala degenerereerunud kammkeraamikal (3).

Kamtemplivajutistest esineb kõige sagedamini peentest rombitaolistest osakestest koosnevaid ridu (tahv. I:13,15). Sellistest templijälgedest on nähtavasti moodustatud ka mustreid, mida kildude praeguses olekus on kahjuks võimatu jälgida. Teistliiki kamtemplid on jätnud nelinurkseid piijälgi. Viimaseid esineb mitmes erinevas laiuses (tahv. I:9,11,15,16,22; IV:5). Harvadel nõukildudel tuleb ette jälgi väga kitsaste, kuid pikade ja kitsavaheliste piidega kamtemplist (tahv. I:21,24). Erilaadsed kammivajutised koosnevad mitmest lohkest, mis omavahel on ühendatud ainult nõrga joonekese kaudu (tahv. I:19; IV:1).

Väga harva esineb samal nõutükil koos lohke- ja kammornamenti.

Omapäresteks sissevajutisteks on mingi õõnsaotsalise eseme poolt tekitatud (tahv. I:12,25). Sellist leidub Tamulas neljal potikillul. On oletatud, et niisuguseks torkeriistaks võis olla mingi kultuurtaime kõrs (4). Peale ühe juha paistab sissevajutis olevat siiski liiga jäme viljakõrre jaoks. Ennem võiks selliseid jälgi jätta peenike toruluu või taimedest näiteks Tamula kaldail kasvav pilliroog. Taolist ornamendimotiivi tuntakse neoliitikumiskaunis laialdaselt, nagu Ojamaa käikhaudadeaegsetes asulates (5), Ida-Rootsi asulatekultuuris (6), Ida-Preisi nõorkeraamikas (7) ja Soome nn. Uskela-stiili savinõudel (8).

(1) Sturms, Congr. sec., tahv. I:14.

(2) Gaerte, Joon. 219, 232-237.

(3) Äyräpää, Acta Arch., Joon. 82.

(4) Indreko, SMYA XLV, lk. 42 jj.

(5) Ebert, RL IV, tahv. 183.

(6) Ebert, RL IX, tahv. 27:k.

(7) Gaerte, Joon. 165.

(8) Äyräpää, Acta Arch., Joon. 70.

Harva nähtusena esineb Tamula keraamikas nõorivajutis. Seni on seda ilmnenud vaid viiel potikillul, mis kõik kuuluvad eespooltehtud jaotuse kohaselt värvuselt mustjate savinõutükkide rühma. Suurimal neist kildudest leidub, arvatavasti serva ligidel, kaks katkendlikku nõorivajutise vööti, neist allpool kolmas rida väikesi teravapiirilisel sissetorgatud lohke (tahv. I:8)

Ornamenteerimiseks on kasutatud veel mitmesuguseid sissekriimustatud või -vajutatud jooni, mis sagedasti on paralleelselt reas (tahv. IV:2,6; tahv. 1:23). Ühel juhul moodustavad nad võrgutaolise mustri (tahv. I:18), teinekord kulgeb sügavam soon profileeritud nõuserva all (tahv. 1:1).

Nii nõorivajutiste kui ka paralleelkriipsukeste read on teatavasti iseloomulikud nn. nõorkeraamilisele kultuurile.

Savinõude pinna riipimist võib Tamula keraamikas vähe märgata (tahv. IV:3,4) ja eeskätt nõude sisepinnal, kuna välispihk on sagedasti silumata ja konarline.

Kokkuvõttes võib näha Tamula savinõude ornamentikas kahe suure keraamikarühma: kammkeraamika ja nõorkeraamika elementide segunemist, kusjuures kammkeraamika ilustusmotiividele on siiski jäänud suurem osa. Nõorkeraamikat võib leida vaid harvade kildudena. Tamula keraamikale ta koguilmes ei tunta paralleele Eesti asulakohtedest. Kõigis neis leidub ainult kas tüüpilist või degeneratsiooniga algastmes olevat kammkeraamilist ornamentikat, seni pole aga kuskil märgatud nõorkeraamikale omaste ilustusmotiivide elemente. Lätis leidub Tamula keraamika üldmuljele vastavaid savinõutükke Purciems'i C-asulas (1) ja Zebrus-järve asulas (2), kust tuntakse ka vähesel määral nõorkeraamikat. Tamula keraamikas on leitud kokkupuutepunkte samuti Liezeris'est ja Riņņukalns'ist leitud savinõukildudega (3). Teiselt poolt on viidatud teatud erinevustele Tamula ja Riņņukalnsi keraamika vahel (4) ja avastatud ühisjooni Riņņukalnsi ja Ida-Rootsi asulakultuuri savinõude vahel (5) Mõnevõrra meenutab Tamula savinõude ornamentika Ojamaa kähkhaudadeaegset keraamikat. Sealgi esineb suuremate lohkuude kõrval rohkesti väikesi lohukesi, vajutisi kitsa pikapiilise karmiga, õõnsat ringsissevajutist ja põikjoonte ridu (6). Väikeste lohukestega orneerimine on eriti omane Lääne-Soome degenerereerunud kammkeraamikale, nagu seda on leitud Sipilanhaka' asulas (Äyräpää atii III 2) (7).

(1) Sturms, Senatne 1937, I, joon. 6.

(2) Sturms, Congr. sec., tahv. I, IV.

(3) Äyräpää, SMYA XLV, lk. 21.

(4) Indreko, SMYA XLV, lk. 40.

(5) Kat. d. Ausst. 1930, lk. 11.

(6) Ebert, RL IV, tahv. 182, 183.

(7) Äyräpää, Acta Arch. I, joon. 73-76.

Lääne-Soome kammkeraamilise kultuuri sellele astnele on omase keraamikavähesus, mida võidi konstateerida Tamulaski. Kuid Tamulas pole lohukeste ja punktide kasutamine ornamentikas siiski mitte nii domineeriv kui Sipilänhakas, kus need moodustavad peaaegu ainsa orneerimisviisi.⁽¹⁾ Lohkornemendi tervitamise osatähtsus Lääne-Soome kiviaja lõpp-perioodi nn. Kiukaiskeraamikas (2), kus samuti esineb punktornamenti kammijälje taoliste reakestena, vastab palju enam Tamula ornamentikale. Ühel Kiukaisest pärineval nõukillul on väga sarnane murdjooneline muster Tamula seditiiki ornamendiga (tahv. I:21), kuid Tamula savinõule on need jäljed vajutatud kitsapiilise kamtempliga, Soome nõul aga koosneb sama muster sissevajutatud punktikestest. Sama motiivi võrdleb Äyräpää Jüüti üksikhaudade keraamikega nn. ülemistest haudedest (3).

Kiukaiskeraamikas leidub KUNNIN tähelepanevalt rohkesti teistsigi ühisjooni Tamula savinõudega: joonornamenti, osalt vörkmustris, nõõrivejutisi, muuseas koos lohureaga, mõnevõrra riihitud pinda ja harvaesinevat õõnsa esemega sooritatud sissevajutist.

Nii suurel määral ühiste elementide esinemine lubab Tamula keraamika asetada Soome leiumaterjali hulgast kõige lähemale just sealsele kiviaja lõpu keraamikale. Sel asjaolul on oma tähtsus käsitletava asulakoha dateerimisse puutuvate küsimuste lahendamisel.

B. L u u - j a s a r v r i i s t a d .

Luuriistade suurearvuline esinemine asulainventaris näitab küll luu kui toormaterjali suurt osatähtsust muinasaja vastaval perioodil, kuid meie päevini on need rohked luutooted säilinud peaaegu katkendelis, sageli üsna väikestes. Viimane asjaolu teeb sageli võimatuks otsustada, mis leadi esemest fragment pärineb. Ainult tarvitanisest tekkinud lihv või kriimustused katkendi pinnal näitavad, et tegemist on siiski töödeldud ja töö juures

(1) Äyräpää, Acta Arch. I, lk. 187.

(2) Äyräpää, Acta Arch. joon. 87-99; Ebert, RL VI, tahv. 93.

(3) Äyräpää, Acta Arch. I, lk. 206, joon. 62.

kasutatud riista osaga. Täiesti terveid luuasju on vähe.

Luu- ja sarvriistade hulgas domineerivad mitmesugused teravikud. Suuremad nende hulgast on valmistatud lõhestatud toruluust (tahv. II:16, 25; V: 20-22), sarveoksast või -lehest (tahv.V:11 17). Sellaste riistade ots kitseneb tavaliselt aegamisi ega ole eriti terav. Väiksemate teravikkude materjaliks on valitud peenem toruluu või luukild. Nende iseärasuseks on võrdlemisi järsk peenemaks muutumine ja väga terav ots, millega saadi hästi auku puurida (tahv. 11:22; V:9,10,12-14,18; tahv.VIII:21). Mõlemat nimetatud laadi teravikke võib üldiselt nimetada naaskliteks. Neid kasutati eeskätt nahatöötlemisel, kuid eriti suuremad naasklid täitsid arvatavasti ka muid igapäevases tegevuses ettetulevaid funktsioone. Erilise kategooria moodustavad ribikondist tehtud naasklid, millel nende materjalist tingitult on veidi kõverdatud kuju. Ribinaasklite hulgas leidub nii terava- kui ka jämedaotsalisi eksemplare (tahv. II:17-21,24). Just peenetipulistele naasklitele on iseloomulik eriline tarvitamisest tekkinud lihv, mis ei ületa palju jämenema hakkavale osale. See näitab, et töö juures kulus ainult riista terav tipp ja mitte kogu eset ei viidud läbi torgatava augu.

Teravikkudel, mida võib pidada nõelteks, leidub vastupidiselt eelmisteriistadega lihvi üle kogu pinna (tahv. 11:2,23; V:15,16, 31). Nõeltel ei esine ka seda järsku peenenemist, mis oli omase teravatipulistele naasklitele, vaid nad on peaaegu kogu pikkuses ühtlaselt saledad. Ainult jämedamas otsas on neil äkiline laiend, mille taha võis siduda "niiti".

Esemetel nagu tahv. V:23 leidub välises vormis barnasust suurte naasklitega. Võib-olla olidki nende funktsioonid mõnevõrra ühised. Sedalaadi esemed võisid täita viisuluda ülesandeid: olla kätele abiks palmitsemise ja punumise juures ning lahti rebida pükoort.

Teravik tahvil V:19 võiks esialgseil vaatlusel samuti olla naaskel. Ta on selleks aga liiga õhuke ja habras.

Üks teravikkudest on ümmara kaunis tõmbi otsaga, jällegi mitte sobides naaskliks (3932:78). Sellisega võidi torgata lohke sevinõude seina.

Kirjeldatud teravaotsalisi esemeid on Tamulast seni leitud ca 75. Neist umbes 50 on peenetipulised naasklid, 15 jämedaotsalised naasklid ja viisuludad, kuna 7-8 eset võiks pidada nõelaks.

Naasklid ja nõeled kuuluvad põlisest ajast kiviaegsete asulate inventari hulka. Nad püsivad peaaegu muutumatult aastatuhandete jooksul. Nii kohtame Tamulaski esinevat ribinaasklit juba Kundas⁽¹⁾ ja ca 5000 aastat hiljem taas Asvas⁽²⁾. Viisuludasid leitakse tihti Ida-Euroopa metsavöötme asulakohtadest, kus oli arenenud puumine ja puukooretöötlemine (3).

Teravikkude kõrval leiti Tamulast ka luuriistu, mille ots lõpeb kitsa teraga. Need on luutalvad, jagunedes samuti kui naasklidki otsa suuruse järele rühmadesse. Kitsamad neist omavad lihvitud järsult õhenevat keskelt veidi kumerduvat^{tera} laiusega 0,5-0,7 cm (tahv. V:25-27). Selliseid luupeitleid on 5. Neist veidi suuremad omavad ca 1 cm laiust tera (3960:124,218,290). Viimastest on üks eksemplar sarvetipust. Kolmanda rühme moodustab kaks tugevat luutalva lõhestatud toruluust ligikaudu paari cm laiuse teraga (3960:153,164).

Lisaks tavalistele talbadele tuleb mainida luust õostalbu kahes eksemplaris (tahv. V:29,30). Need on võrdlemiselt tugevad riistad kergelt kumera teritatud teraga, mille laius on 2,6 ja ~~2,1~~ 2,1 cm. Pära, nagu kõigil teistelgi luutalbadel on murdunud. Luutalbu tuleb pidada peamiselt puukoore, aga ka puu töötlemise riistadeks(4).

Samuti õosteriline ese on nr. 3932:2, mis kujutab endast suurt lõhestatud toruluu tükki kumera ristilõikega. Ühe otsa poole ta õheneb pidevalt, lõppedes terava, kuid sakilise servaga, millel leidub lõikamisjälgi, nagu oleks serva tahtlikult sakiliseks tehtud ja õhendatud, Nimetatud serv on aga oma 7-cm-lise laiuse juures õostalva teraks liiga õhuke. Kuna ta omab aga sakilist ilmet, siis meenutab ta ühte Kundast leitud riista. Viimast on peetud kalapuhastamise vahendiks (5).

Teine lapikuotsaline ese lõhestatud toruluust (3960:167) on 12,5 cm pikk ja ca 2 cm lai. Ta üks otstest lõpeb kumeralt, olles enne seda muutunud väga õhukeseks. Sellinegi serv ei kõlba talvale. Arvatavasti on käesoleva riista näol tegemist silumisriistaga savinõude valmistamisel.

Tamula luuesemete hulka kuuluvad mõned ilmsed pisterelvad. Neist tähelepanuväärseim on orneeritud pistoda (tahv. II:1), mis

---

(1) Indreko, OESA 1934, joon, 13:2

(2)

(3) Foss, Mam. u ucca. II, tahv. IV:5; V:5.

(4) Indreko, SMYA XLV, lk. 27 jj.; Foss, Mam. u ucca. II, lk.228

(5) Indreko, OESA 1934, joon.15:3, lk.277.

nagu varem tähendatud, leiti peidetud merivaiguligidalt. Relv on valmistatud suurest toruluust. Ta leiti murdununa kolmeks tükiks. Esemel tipp on terav. Tipu ligidal on ka servad hästi teritatud. Terasosa laienedes muutub kaarjam servadest nüriks, teine serv jätkub aga õhukeselt kuni pidemeosa alguseni, mis on markeeritud eseme väikese laienemisega. Pistoda kumeral küljel leidub ornament: külje keskele on sisse lõigatud kerge soon peaaegu kogu eseme pikkuses. Kahelpool keskjoont hargneb väikesi joonekesi kuuseoksa-kujuliselt, nagu näidates küljekumeruse langust serve suunas. Riista pikkus on 20,5 cm, suurim laius - 2,3 cm, paksus 1-1,1 cm. Tänu pistodale nii kujult kui ka ornamendilt liginev odaots või pistoda on leitud Pärnu jõest. Isegi suurus on esemetel peaaegu sama, Pärnu eksemplari ots on vaid tõmbem (1).

Asulast leitud teiste pisteriistade puhul ei saa olla alati kindel, kas on tegemist pistoda või odaotsaga. Nr. 3960:75 võiks ta pika ja saleda kuju tõttu pidada pistodaks, Seegi riist on lõhestatud toruluust, mille üks otsaosa teravneb järsku, lõppedes tõmbi teravikuga. Esemel pind kannatab murenemise all, kuid säilinud pinnaosad on siledad, nagu tarvitamisest. Riista pikkus 15,5 cm, suurim laius 2,3 cm, paksus 0,9 cm.

Ka kolmas esemekatkend (3960:51) võiks pärineda pistodast. Sellel nähtuks teraosa üleminek käepidemeks, kuna mõlemad otsad oleksid murdunud.

Pikki saledaid pistodasiid on rohkesti leitud Hirvesaare kalmistult. Seal omavad nad sageli päralõpus väljanikerdatud pödraped, mis sarnanevad Seimast leitud pronksist pistodal leiduva skulptuuriga (2).

Väike kaheteraline noeke (tahv. II:4) paistab enim iluasjana kui praktiliseks tööks tarvitatuna. Ta omab nõrgalt lamekumerat läbilõiget, voolitud ja hästi lihvitud pinda. Riista otsad on kahjuks murdunud, mis ei võimalda talt saada täielikku pilti. Pikkus 7,7 cm, suurim laius 1,5 cm, paksus aligult kuni 0,25 cm. Ese leiti luustik VII pea kõrvalt koos kahe suure merivaikkehtega. Võib-olla kantigi seda asja ehtenõelana.

Kolm eset näivad oluvat tarvitusel odaotstena. Üks neist (tahv. V:24) on jämedast toruluust peeneneva hästlihvitud otsaga, mis lõpeb õhukese kumera teraga. Teine riist (3960:105) on säi-

---

(1) Indreko, ERMA VI, joon. 32, lk. 56.

(2) Ravdonikas, Cob. apx. VI, lk. 58 jj., joon. 14, 17, 18.

linud katkendlikult. Läbilõikes on ta veidi õoneskumer ja lõpeb nähtavasti samuti kumera teraga. Kolmas on eelmistest väiksem (tahv. V:28), valmistatud lõhestatud toruluust, voolitud sümmeetriliseks. Kui mitte kaks eelmist, siis vähemalt see sobiks heiteodaks.

Lisaks on Tamulas leitud 8-9 lametat sageli väga hästi lihvitud püädega väikest esemekatkendit, mis sageli on teravavaalse läbilõikega, evides ühe või kaht teravat serva. Mõned tükid pärinevad eseme otsast. See on tavaliselt teravale liginevalt kumer (tahv. V:3). Võib arvata, et enamik selliseidki esemekatkendeid pärineb odade ja heiteodade otstest.

Lõpuks tuleb odaotsana arvesse üks sarvteravik (3960:70). See on kaunis sirge, ümmara läbilõikega sarveoks, mille tipp on otsast põiki ära lõigatud. Päraots on esemel murdunud. Viimase liigidel on näha kaks kaunis sügavat põiksoonekest, mille kaudu on eset nähtavasti seotud. Samas ümbruses oleks riistal nagu mujalgi näha sidumisest tekkinud kergeid sissevajutisi. Katkendi pikkus - 13,5 cm, suurim paksus - 3,6 cm. Tööriistana on kasutatud ka paari teist teravat sarveoksa (3960:38,133), kuna neil leidub vastavaid jälgi.

Võib-olla tähtsimeks ^{jahiriistaks} neoliitikumis oli vibu koos nooltega. Esimesest pole Tamulas mingeid jälgi säilinud, teised on aga esindatud vähemalt neljateistkümne, enamasti katkendliku nooleotsa näol. Neist 9-10 on valmistatud luust.

Tamula luunooleotsad on kõik peaaegu ühte tüüpi - pajulehekujulised (tahv. VIII:1-6, 10). Nad on tavalisest varustatud nõrga harjaga piki ühe või mõlema külje keskosa. Nende pikkus on mõnevõrra varieeruv, otsade murdumise tõttu ei saa seda täpselt mõõta. Peaaegu täielikult säilinud terava otsaga on neist ainult üks ja see on 5,2 cm pikk. Sellelgi eksemplaril on murdunud siiski rootsuosa. Viimane võis mõningatel juhtudel areneda peaaegu varreks, nagu näitavad leitud Veretje's (1). Laius on seda tüüpi nooleotstel aga kaunis ühtlane: 0,9-1 cm (ainult ühe laius ei ulata üle 0,8 cm). Paksus kõigub 0,25-0,4cm piirides, ulatudes ainult ühe nooleotsa ümmaraks muutavas rootsuotsas 0,5 cm-ni.

Tamula ~~KXXIX~~ luunooleotste suhtes on oletatud, et nad peaksid jäljendama ligikaudu sarakujulisi nooleotsi kiltkivist või tulekivist (2). Tuntakse ju küll Rippukalnsist kiltkivinooleotsa(3)

{1} Foss, Man. u. MAA. II, tahv. 1:3
{2} Indreko, SMYA XLV, lk. 30
{3} RK, tahv. 1:32.

mis kujult sarnaneb ühele Tamula omadest (tahv. VIII:2), samuti on ~~KXXXXX~~ Hatunluomast leitud Tamula omadele vormilt lähenev kiltkivinooleots (1), kuid siinjuures peab siiski meeles pidama et nimetatud Hatunluoma nooleots pärineb kammkeraamika degeneratsiooniperioodist, mil üldse hakati kiltkivist nooleotsi valmistama (2). Eesti alalt tuntakse pajulehekujulisi luunooleotsi aga juba koos tüüpilise kammkeraamikaga, nimelt Konsa asulast (3). Viimased on siis veidi suuremad kui Tamula eksemplarid. Edasi-ereng lähtus tõenäoliselt siiski neist, saades võib-olla mõningaid mõjutusi kiltkivinooleotstelt, nagu tunnistab eespoolnime-
tatud Tamula nooleotsa sarnasus Riipukalnsi kiltkivinooleotsiga. Tulekivinooleotstega ei paista Tamula luunooleotstel ~~KXXXX~~ aga erilist sugulust olevat. Viimased on teravovaalsetest tulekivi-
nooleotstest märksa saledamad.

Mõned Tamula nooleotstest erinevad veidi tavalisest pajulehekujuliseest vormist. Üks neist (tahv. VIII:7) on pajulehekujulistest ~~KKKKXXXXX~~ mõnevõrra kitsam, seejuures aga suhteliselt paksem. Ta tipuots on kaerjas, keskelt nooleots natuke kitseneb, siis jälle laieneb. Katkendi pikkus on 3,6 cm, suurim laius 0,8 cm, paksus 0,35 cm. Sellist nooleotsatüüpi leiti Veretje ülemises kihis, seega märksa hilisemast ajast (4).

Teine pajulehekujulistest natuke erinev nooleots (tahv. VIII:9) sarnaneb Veretje alumises kihis leitud nn. lansetikujulise tüübiga (5). Eksemplari rootsuots on murdunud, kuid muidu on ta säilinud võrdlemisi täielikult. Teistest Tamula nooleotstest on ta pikem ja ebasümmeetrilisem. Hari astub tal tugevamalt esile kui pajulehekujulistel, muutes nooleotsa ristilõike kolmnurkseks. Pikkus 7,7 cm, laius 1,2 cm, paksus 0,5 cm.

Viimasena tuleb nimetada katkendit, mille suhtes pole täiesti selge, kas see kuulub noole- või ahingiotsale (tahv. VIII:8). Katkend pärineb rootsuosast. Selle läbilõige on segmendikujuline. Mõlemal serval leidub väike kisk, tähistades rootsu üleminekut leheks. Katkendi pikkus on 2,5 cm, laius kiskude kohal 1,2 cm, suurim paksus 0,5 cm.

Tamulast pole leitud ühtki tervet ahingi- ega harpuuniotsa. Seetõttu on raske midagi lähemat ütelda nende välise vormi kohta. Säilinud kaheksast tõenäolisest ahingi- või harpuunikatkendist on neli varustatud kahelt poolt puuritud auguga, üks õnaraaga sidumiseks, kuna kolmel eksemplaril pole auku ega õnarat päraosas. Üks viimastest on küll niivõrd väike, et ta võib olla

(1) Ailio II, tahv. 7:3

(2) Äyräpää, Acta Arch. I, lk. 1210.

(3) 3800:289

(4) Ross, *Manuscripta* II, tahv. VI:6.

murdunud harpuuni pära tipust enne augu kohta. Kahte ülejäänud katkendit tuleks aga vaadelda kindlalt varre otsa kinnitatava ahingiotsa pärana.

Suurim Tamula harpuunidest (tahv. 11:10) on paksu seljaga, kuna auk asub õhema serva ligidal. Ebasümmeetrilisuse pärele otustades oli see riist ühepoolsete kiskudega, nagu nähtavasti teisedki Tamula harpuunid. Lisaks augule omas ta enne järsku lõppevat pära veel ühe õnara nööri sidumiseks. Katkendi pikkus on 6,7 cm, suurim laius 3 cm, paksus 1 cm.

Teine suurem harpuun on ilustatud murrujoonelise ornamendiga ühelt küljelt ja seljalt (tahv. 11:15). Sengi eksemplar on varustatud auguga nööri jaoks. Katkendil on säilinud ka osa, kust peaksid algama kisu, kuid viimased on kahjuks murdunud. Kisu olid nähtavasti võrdlemisi suured. Katkendi pikkus 13,5 cm, laius 2,2 cm, paksus ca 1 cm.

Ka kolmas auguga varustatud harpuun (tahv. 11:14) on eelmiste laadset paksu tüüpi. Neljas (tahv. 11:12) on eelmistest tunduvalt õhem, ainult 0,5 cm paksune. Viimane harpuun on murdunud kohast, kus teostatud esimene väljalõige kisu saavutamiseks. Lisaks augule on tal selle vastasserval õnar. Ainult õnara varustatud harpuunikatkend on jälle paks eksemplar (3960:8).

Ahngikatkendid (tahv. II:7,8; 3960:174) on kõik teravneva päraotsaga. Kõige väiksem neist on teistest tunduvalt õhem.

Nii ahingi, kui ka harpuunikatkendele on omane hästi lihvitud pind, mis on arvatavasti tulenenud nende kauaaegselt tarvitamisest, kui ka sellest, et harpuun täpsust nõudva riistana vajab hoolikat väljatöötlemist.

Muide võiks huvi pakkuda asjaolu, et kõik puurauguga varustatud harpuunid leiti vee ligidale, üks koguni veest. Peale ühe erandi tunduvad need riistad aga liiga suurtena väikese sisejärve kalade jaoks.

Tamula asulaleiu puhul äratubki tähelepanu spetsiifiliste kalastusriistade vähesus inventari hulgas, vaatamata asulakohta järveäärsele asendile ja kaunis suurele kalalaude hulgale asula kultuurkihis. Kalastusriistade vähesust võib seletada küll sellega, et nende purunenud osad langesid järvepõhja; teiseks on asula väljakaevatud osa veel niivõrd väike, et kalastusriistade vähesus selles võib olla juhuslik.

Ainus õng (tahv. VIII:11) leiti asula kaldäärsest osast. See on toredasti väljatöötatud ese ülaotsas auguga sidumiseks ja all teravaotsalise kisu. Riist on väga õhuke, vaevalt 0,2 cm paksune.

Kuna ta on kumer ristisuunas, siis tundub, et õng ongi tehtud mingist õhukesest kumerana hoiduvast materjalist. Selliseks tooraineks võis olla näiteks metsseakihv. Viimasest valmistatud õngi on tarvitanud Ojamaal käikhaudadeaja lõppjärgu asulates. Tamula õnge üldkuju meenutab suuresti Västerbjers'ist leitud õngetuüpi (1), eriti oma alaosas. Västerbjersi õng pole aga ülaosas seotav augu, vaid kahe sisselõike kaudu. Kaunis lähedane Tamula õngevormile on ka Hemmorist ja mõned Visbyst leitud õnged (2).

Võib-olla mingisugusest õngest pärineb ka tahv. VIII:12 kujutatud katkend, mis on eelmise õnge laiast ülaosast küll tunduvalt suurem, kuid evib sobivat auku.

Asulast leitud omalaadset pisikese ahingi taolist hambulist est (tahv. VIII:13) ei saa vist pidada muuks kui õnge kisuks. Seegi on väga õhuke - 0,2 cm. Pärast on esemeke varustatud väikese paksendiga, mille ette jääb sobiv koht sidumiseks. Kuidugi ei saadud sellise riistaga üksi püüda kala, selleks on tema serva lõigatud täkkekesed liiga tõmbid. Ese on ilmselt mõeldud sidumiseks varre külge nurga all, nii et kala hammustaks suhu ta väga terava otse ja jääks kinni kiskude külge. Selliselt varretatud õngede kihilisi koostisosi on leitud Irkutski ümbrusest (3).

Luukatkend soonega ümber ühe otsa (tahv. VIII:14) võiks pärineda õngevihilt.

Kas ka teravaotsalise luuplaadi katkend (tahv. VIII:16), mis kujult mõnevõrra sarnaneb Riipukalnsist leitud veoõngega (4), onki kuidagi ühenduses kalastusega, see jäägu esialgu lahtiseks.

Talviseks kalapüügiks, kui seda harrastati, oli kahtlemata vajalik raiuda jää sisse auke. Selleks tarvitati juba Kunda-ajal tugevaid toruluust jäätuuri (5). Tamulas näivad selletaoliste riistade katkendeiks olevat kürmekond suurt toruluutükki, millede pinnal tarvitamisjäljed näitavad nende kunagist kasutamist riistana. Enamasti pärinevad need tükid luu liigeselähedasest otsast, seega omaaegse riista pärast (tahv. III:20), mõni üksik aga ka kesk- ja isegi teraosast. Viimane on poolpõiki teritatud, küllalt paks ja tugev tuura jaoks ~~1398:29~~ (3659:29). Jäätuuratuukke on leitud peale mõne kaheldava erandi just veest ja veeligidasest asulaosast.

---

(1) Sternberger, Acta Arch. X, joon. 23:1.

(2) Lithberg, joon. 90-92, 95.

(3) Fedorov, Сб. арх. III, lk. 104jj., tahv. II.

(4) Kat. der Ausst., tahv. 4:20.

(5) Indreko, OESA 1934, lk. 269 jj.

Taiseks juba Kundas märgatud esemeliigiks osutuvad augega pödra jalalülid (tahv. IV:22,23), mida Tamulas on seni leitud 12. Sageli hoidub neil auk enam eseme ühe otsa poole. Mõnikord on ta luu sisse lõigatud, vahel kaunis hoolimatult purustatud. Üks selline jalalüli ei oma auku, vaid ristkriipsutustest ornamenti kahel pool. Ühel juhul näib, nagu oleks auku serv tarvitamisest lihvitud. Selliseid luust "karbikesi" kasutati arvatavasti mitmesuguste pisiesemete säilitamiseks ja kaasaskandmiseks (1).

Luuriistade katkendite seas leidub terve hulk selliseid, mis omavad sügavamaid või madalamaid ilmselt kulumisest tekkinud ristsooni. (tahv. III:15-18, 21-24). Sageli ulatasid need sooned niivõrd sügavale luu sisse, et nende kohalt oligi riist murdunud. Soonitud esemekatkendid on enamasti toruluust, mõned neist kaunis suured. Indreko seob nendel olevaid sooni taimekiududest lõnga kerimisega, väites, et sellise iseloomuga sooned ei võinud tekkida rihmadest (2). Huvitava paralleelne esineb sellelaadsete soontega korrapäraselt ornamenteeritud luupulk Põhja-Norras Kyelv'i asulas, mida ta väljakaevaja dateerib ca aastale 2000 (3).

Ülejäänud luuesemest võiks veel mainida kamtempli katkendit (tahv. IV:19) tihedate pikkade hammastega ja lihvitud toruluukese katkendit piklikovaalse sisselõigatud avaga küljel (3960:278), mida võib-olla kasutati vilena. Oletatav vileke on ainult 0,5 cm-lise läbimõõduga. Toruluust vile, kuid tulblisti suurem, on leitud Veretje alumises kihis. Sellel on peaaegu täpselt samasugune ovaalne avaus kui Tamula eksemplaril (4).

Lõpuks tuleks luuesemete osas nimetada üht omalaadset riista (tahv. II:9). Seda iseloomustab eeskätt kõverus, nii et esimesel pilgul vaadeldes on teda peetud sarveoksaks või metsseakihvaks. Lähem tutvumine näitas, et tegemist on luumaterjalist sääraseks voolitud esemega. Riist on neljatahuline, tasaste külgtahkudega, ainult kaarjas väliskülg on välja lõigatud kumerana, nõgus sisekülg seevastu moodustab külgtahkudega täisnurgad. Eseme alumine ots ümmardub ja lõpeb tõmbi teravikuga, kuna ülemist otsa on kahelt poolt järsult õhemaks lõigatud. Sel teel saavutatud õhukest otsast on läbi puuritud auk. Riista pikkus on 11,2 cm, suurim laius 1,8 cm, paksus 0,3 cm. Ta leiti hävinenud luustikkude IV ja V vahelt võimaliku panusena.

---

(1) Indreko, OESA 1934, lk. 277 jj.

(2) Indreko, SMYA XLV, lk. 42 jj.

(3) Nurmedal, Viking II, tahv. XXXVI.

(4) Foss, Mam. u uca. II, tahv. III:3.

Naaskli jaoks on eseme tõmp ots liiga jäme, samuti luda jaoks. Ka poleks nende riistade ülaotsa vaja lõigata õhukeseks ja varustada auguga. Eseme otstarbe kohta võib teha ainult mõningaid oletusi.

Nagu öeldud, äratab tähelepanu ta teatud sarnasus metsseakihvaga. Viimaseid leitakse mitmel pool neoliitikumi noorema järgu haudades panustena. Põhja-Euroopas on neid avastatud suuremal hulgal Ojamaal, kuid üksikjuhtudel ka mandril. Västerbjers'is moodustasid puurauguga metsseakihvad sageli luustiku rinnaehte (1). Lõuna-Venemaa stepivöötme suurtes masskalmistutes, Mariupolis ja Naltšikis, omasid metsseakihvad ja neist valmistatud plaadikesed samuti väga tähtsat kohta panuste hulgas, paiknedes ikka pea, kaela ja rinna ümbruses. Naltšiki uurijad jõudsid koguni tulemusele, et metssiga omas kultuslikku tähendust Naltšiki kalmistusse matjate silmis. Seda kinnitavad N.J. Marr'i lingvistilise analüüsi tulemused, mille järgi mitmetes kaukaasia keeltes "siga" ja "jumalust" tähistatakse sama sõnaga (2).

Tamulaski leiti metsse luud. Siinkohal ma viitan võimalusele, et eespoolkirjeldatud ese võis olla metsseakihva jäljendiks, omades puurauku ülaosas, nagu enamik haudadest leitud metsseakihva ja nagu üldse amuletina kantavad hammasripatsid esiajaloolisel ajal. Viimastele on just iseloomulik, et puurimise hõlbustamiseks lõigutakse neid enne vastavalt kohalt õhemaks.

Näite juhtumist, kus amuletik mõeldud karukihva oli luustvoolides järele aimatud ja selline kaasa pandud surnule, võiks tuua nn. Fatjanovo kultuuri kuuluva vaulovo kalme leiust (3).

Nimetada võiks ka Skäne'st ja Ojamaalt samuti haudadest leitud pikki kõveraid teravaotsalisi riistu hirvesarvest, mis Västerbjers'is kahel korral oli asetatud risti üle luustiku ja igade (4). Needki omavad auku jämedamas ülaosas ja sarnanevad välimuselt mõneti Tamula riistale. Västerbjersis leiti nad koos augus lahtiselt asuva luupulgakesega, mis oli esemega umbes võrdselt lai või veidi laiem ja mis tunnistas, et augukest rista ülaosas oli kasutatud eseme varretamiseks. Stenberger näeb sellistes hirvesarvteravikkudes eeskätt algelisi kõplaid. Tamula riist on neist mitu korda väiksem. Ka ei ole hirvesarvteravikke õhendatud augu ümbrusest. Siiski pole mitte võimatu, et Tamulagi riista ülaosa oli õhendatud ja varustatud auguga just varretamise mõttes. Eseme otstarbe selgitamine tuleb esialgu jätta lahtiseks.

(1) Stenberger, Acte Arch. X, lk. 95 jj.

(2) Naltšik, *Manuscript* III, lk. 129.

(3) Krainov, *Trudy* TUM XII, lk. 113, tahv. XI:3.

(4) Stenberger, Acte Arch. X, lk. 91 jj., joon. 18, 26.

Sellega olekski lühike ülevaade antud enam-vähem kõigest, mis Tamula luuriistade hulgas leidub iseloomulikke. Käsitlemata jäi rohkesti mitmesuguste esemete murdosi, millest mõningaid näiteid leidub tahvlil VIII:17-20, 22,23, samuti primitiivse ideoloogia ja skulpturaalse loominguga seotud asjad. Viimaste vastlus järgneb töö selleks ette nähtud osas.

C. K i v i r i i s t a d .

Kiviaja lõpul võib Läänemere idaranniku põhjaosas märgata üldist tulekivitarvitamise vähenemist. Eriti avaldub see suhteliselt kõige paremini uuritud Soome leiutaineses. Degeneraarunud kannkeraamilise stiili perioodil tulekivi juurdevool sinna peaaegu lakkas, mistõttu teda hakati asendama teiste toorainetega, peamiselt kiltkiviga. Viimast leidub Soome maapöues rohkesti ja kergesti kättesaadavalt. Tulekivi asemel hakati nüüd valmistama kiltkivinooleotsi, kuna kõõvitsat hakkas Äyräpää järgi asendama küüstalb (1). Samasugune joon - suurte tulekiviriistade puudumine ja kiltkivist esemete suurenev tarvitamine ilmneb NSVL loodeosa, eriti Karjala neoliitilistes asulates (2). Ka Läti-ala neoliitikumi lõpu leidudes on märgata tulekivi vähesust, näiteks RinnukaInsis (3).

Tamula kiviriistade leiunumbritest kuulub 108 tulekiviesemele, kiltkiviriistu on 32, kuna 20 numbrit haaravad enda alla teised kiviliigid. Seega on tulekiviriistu arvuliselt küllaltki rohkesti. Kuid seniste kaevamistulemuste järele piirdus tulekivitoorainete kasutamine siin ainult väikeriistadega. See asjaolu näitab, et ka Tamulas kannstati tulekivitooraine nappuse all. Asulekoha lähemas ümbruses ei leidu tulekivi looduses, seepärast avaldas siingi mõju impordi katkemine.

Kaugelt kõige arvukama tulekiviesemete liigi moodustavad Tamulas kõõvitsad. Needki on valmistatud enamikus pisivormidena, vähenedes mõnikord tõelisteks mikrokõõvitsateks. On oletatud, et Tamula kõõvitsate üldine väiksus on tingitud nende kulumisest ajajooksul (4). Sellisel oletusel puudu tõenäoliselt alus, sest kuna tulekivimaterjali pikemat aega juurde ei saadud või tuli teda väga piiratud hulgal, siis on loomulik, et püüti riistu kasutada võimalikult kaua ja töödeldi ümber ka purunenud

---

[1] Äyräpää, Acta Arch. I, lk. 210.
[2] Gurina, *Näin...* II, lk. 170.
[3] Kat. d. Ausst. 1930, lk. 11.
[4] Indreko, SMYA KLV, lk. 31.

riistade tükke, hoolimata nende väiksusest.

Tamula kõõvitsad on tehtud enamasti tulekivilaastust, mistõttu nad sageli on lameõhukevad ja omavad teravaid servi. Nende kõrval leidub siiski ka üksikuid kõrgekõõvitsaid.

Kujult on siinsed kõõvitsad väga mitmesugused: piklikud, trapetsilised, kolmnurksed, ümmargused. Servad näitavad tugevaid jälgi kulumisest mis kinnitab eespoolõeldut samade tulekiviesemete pikaajalisest tarvitamisest .

Piklike kõõvitsate grupi moodustavad eeskätt tulekivilaastust tehtud otskõõvitsad. Ristiläbilõikes vaadatuna on nende üks külj tasane, kuna teise külje keskosa tõuseb servedest kõrgemale. Kõõvitsa kitsam ots lõpeb terava nurrukohaga, laiemat, kaarjalt väljatöödeldud otsa teritab aga suhteliselt hea retušš. Mõningal juh tumil on kõõvits pikisuunas veidi kõver, nii et allapoole kaarduv töötav ots moodustab nagu künneteolise kaapiva tera. Tüüpilisi otskõõvitsaid leidub seni 9 (tahv. VI:4,5,24,25,31,42). Väljatöötlemiselt on neist kõige silmapaistvam tahv. VI:42 kujutatu, mis omab head retušši üle kogu pinna. Kohati on retušitud ka te teravad pikiservad. Mõned teisedki otskõõvitsad ovivad retušši küljel. Piklike kõõvitsate pikkus kõigub 3-1,7 cm, laius 1,2-0,9 cm vahel.

Otskõõvitsate juurde kuuluksid õieti ka mõningad suuremad kõõvitsad, nende seas üks erileadse kujuga kaksikkõõvits (3960:112). Viimase välisvorm ligineb kolmnurksele. Kitsamas otsas on ta kaunis paks, ulatudes keskosas 4,3 cm paksuseni, siis aga kahaneb paksus järsu murru tõttu ainult 0,5 cm-ni ja püsib sellisena kogu kaarjas laiemas otsas. Retušitud on mõlemad otsad. Eseme pikkus - 3 cm, laius - 2,6 cm. Samuti näib otskõõvitsana olevat tarvitatud kaunis korrapäratu kujuga tulekivitükki, mis ühes otsas kannab kergeid retušijälgi (3960:155).

Kahe otskõõvitsa materjaliks on kasutatud kvartsi (3960:44,292). Oma väljatöötuselt jäävad need vastavatest tulekiviriistadest kaugemale maha.

Lisaks otskõõvitsatele leidub piklike kõõvitsate rühmas 4 eksemplari, millele pole retušitud mitte ots, vaid üks (tahv.VI:2,43) või kaks (tahv. VI:27) pikiserva.

Kõige enam leidub kõõvitsate hulgas igasuguseid trapetsilisi ja neile liginevaid vorme. Selliste hulgas on kõige silmapaistvam ilus tumepruunist tulekivist kolmnurkse ristiläbilõikega riist, mis pole retušitud mitte ainult kõigilt servadelt, vaid ka pindadelt (tahv. VI:8). Kujult sarnaneb see otskõõvitsatega. Ta kaarjasiem ots moodustab veidi nõgusate külgservadega mõlemal küljel terava nurga. Kulumisjälgi ilmneb aga just kitsamal otsal ja külgservadel, järelikult on töötatud eeskätt just nendega. Pikkus

2 cm, suurim laius 1,8 cm, paksus kuni 0,7 cm.

Muide on trapetsikujulised kõõvitsad harilikult õhukesed ja lamead. Retušš piirdub neil enamasti ühe servaga, olgu viimane siis kaerjas või enam-vähem sirge (tahv. VI:6,29,32,38,44). Selliseid kõõvitsaid on kokku 13, lisaks mõned katkendid neist. Neljal trapetsajal kõõvitsal on peale tavalise ühe serva retušitud veel selle kõrval asuv (tahv. VI:3,22) ja kahel eksemplaril isegi kolm serva (tahv. VI:40).

Kolmnurksetest kõõvitsatest on osa kitsamaid, teine osa laiemaid. Esimestest omab kaks lame-kolmnurkset ristilõiget, üks külge on neil lame, kuna piki teist jookseb terav hari (tahv. VI:17,45). Nende mõlemaid pikiservi on tarvitatud, eriti kufununa näib aga terav ots. Kaks sama liiki kõõvitsat on ebakorrapärasena kujuga (tahv. VI:48).

Laiemad kolmnurksed kõõvitsad kuuluvad suhteliselt suuremate ja kõrgemate hulka oma esemeliigis. Nende väljatöötlus on kaunis hooletu (tahv. VI:23). Ilusaim eksemplar (tahv. VI:41) on kvaliteetsest tumepruunist tulekivist. Üks neist on valmistatud kvartsist (3960:119). Üks väiksem kolmnurkne kõõvits omab retušši pesaegu ümberringi (3960:57). Kokku on neid 7.

Ümmarad ja ovaalsed kõõvitsad on eranditult väikesed, ainult üks on neist mõnevõrra suurem (tahv. VI:15). Oma suurusega võrreldes on need kõõvitsad kõrged ja sageli hästi töödeldud. Sageli on neil retušitud ümberringi kogu või pesaegu kogu serv, millele nad arvatakse võlgnevadki oma ovaalja kontuuri (tahv. VI:15,46). Harvemini piirdub retušš kõõvitsa serva teatud osaga. Seda liiki kõõvitsaid on kokku 8.

Järgmisena tuleb nimetada suhteliselt arvukat mikrokõõvitsate rühma. Nende hulka arvan ma kõõvitsad, mille ühe külje pindala on veidi üle või alla 1 cm. Selliseid pisiexemplare leidub Tamulas ca 20. Väikseim neist on 0,8 cm pikk, 0,7 cm lai, suurima paksusega 0,25 cm. Mikrokõõvitsate vorm on väga varieeruv (tahv. VI:8-14,35,47). Oma suurusega võrreldes on nad kõrged, näiteks 1 cm pikk ja 0,8 cm lai kõõvits (3932:167) on kuni 0,75 cm kõrge.

Lisaks leiti ca 15 kõõvitsakatkendit, mida vaatamata nende väiksusele, on tõenäoliselt ka sellisena edasi kasutatud (tahv. VI:36,37).

Kõõvitsaid tarvitati eeskätt nahatööde juures. Sellistena olid nad asendamatud naha puhastamis- ja pehmenemisvahendina. Nende vormigi on püsinud pesaegu muutumatuna juba väga varastest esiajaloo

perioodidest metalliajani. Kuid kõõvitsate kasutamine ei piirdunud üksnes nähatöödega: nad olid tööriistadeks ka puu ja võib-olla luu töötlemisel. Eriti siluti nendega kitsapinnalisi puuesemeid, näiteks noolevarsi. Sellest tunnistavad kõõvitsate terasse kulumud süvendid, mis ei saanud tekkida muidu, kui tera kulumisel vastu kõvemat kumerat pinda (tahv. VI:45).

Kõõvitsate rohkuse kõrval äratub tähelepanu uuritsate vähearvuline esinemine, kuigi Tamulas oli arenenud luutöötlemine, mida näitab luuriistade suur arv ja parajasti toormaterjalina tööprotsessis olevate loomaluude leidmine. Uurits oli aga tähtsamaks riistaks luutöötlemisel, eriti tükeldamisel ja esemete üldkontuuride lahtilõikamisel.

Uuritsataolisteks esemeteks võib pidada õieti ainult kahte Tamulas leitud tulekivieset. Üks neist (tahv. VI:16) oleks pikitera-line nurkuurits. Ta tera on küll kaunis pikk, v.-o. kasutati sellest ainult üht nurka. Teine võiks olla põikteraline keskuurits (tahv. VI:20). Viimasel riistal on ka retuši jälgi ühel kumeral serval. Võib-olla, et riista kasutati algselt kõõvitsana, siis aga töötati ta ümber uuritsaks, tekitades killu ärälöömise teel terava nurga. Tamula luuesemetel leidub uuritsaga tekitatud sooni, ~~XXXXXX~~ (tahv. III:25), järelkult pidi neid riistu esulas tarvitama.

Õhukesest tulekivilaastust on valmistatud mõningaid esemeid, mida nende hästiteritatud kitsa ja lõikava tera tõttu tohiks pidada nugaedeks (tahv. VI:1,26,33) või noakatkendäiks. Ühe noa tera on lisaks varustatud nõgususega, mida võidi kasutada noolevarte silumiseks. Eruvitav ese on eriti üks neist, mis evib kummalgi pool väga teravat nurka, olles ise õhuke. Neid nurki võidi muidugi tööjuures kasutada.

Tamula tulekiviesemetest on kahtlemata tüpoloogiliselt kõige tähelepannevamad nooleotsad. Neid on siit leitud kolm tervet eksemplari ja keks katkendit.

Rombilise kujuga nooleots (tahv. VI:50) on hästi retušitud üle kogu pinna. Ainult rootsuosas muutub retušipealiskaudsemaks. Üldiselt on ~~XXXX~~ ese lame, paksenedes veidi ainult keskosas, kuna tipud ja servad lõpevad teravalt. Pikkus 3,1 cm, laius 1,4 cm, paksus 0,4 cm. Selliseid rombilisi nooleotsi on leitud rohkesti kammkeraamilise kultuuri alalt, näiteks Kubeninost (1), ~~XXXXXX~~

---

(1) Poss, Cob. apx. V, tahv. V:16.

Zwejnieki'st (1), Ličagals'ist (2) ja Konsalt (3).

Tüübilt eelmisele ligidane on õhuke rootsuga nooleots (tahv, VI:49). Seda ei saaks aga enam nimetada rombilineks; ennem vastaks ta kuju mandli omale, millele lisandub aeglaselt kitsenev roots. Rombilise eksemplariga võrreldes on rootsuosa siin enam teerootsast eraldunud. Sellel nooleotsal piirdub retušš servadega, tassist ühtlasest õhukesest laastust valmistamise tõttu polnud vaja pinnaosi tasandada. Pikkus 3,3 cm, laius 1,3 cm, paksus 0,3 cm. Kujult sellele lähedane nooleots on leitud Zebrus-järve asulast (4). Viimane näib olevat retušitud üle kogu pinna, millise nähtuse võis põhjustada tolle nooleotsa suurem paksus, nii et retušiga anti talle läbilõikes teravovaalne kuju. Selliselt ~~retušitud~~ retušituna leidub neid hilsemates kammkeraamilise kultuuri asulates üsna sageli (5).

Eelmiste taoline on ka üks nooleotsakatkend (tahv. VI:52). See pärineb nähtavasti riista keskosast, kus see saavutab oma suurima laiuse, hakates kahele poole kitsenema. Murrukõhtadel nähtub eseme teravovaalne läbilõige. Retušitud on ta üle kogu pinna, omades ka teravaid servi. Katkendi pikkus 1,5 cm, laius, 1,3 cm, paksus 0,4 cm. Katkend võib kuuluda samakujulisele veidi suuremale nooleotsale kui eelmisenakirjeldatu. Nagu tähendatud, leidis seda tüüpi kammkeraamilistes asulates just üleniretušituna, milliseks osutub ka käesolev katkend. Oma praeguse kuju järele võib katkend kuuluda ka laialtlevinud pajulehekujulisele nooleotsale, nagu neid tuntakse Ličagalsist (6), Zwejniestikist (7), Riņņukalnsist (8) ja Konsalt (9).

Järgmisest katkendist (tahv. VI:51) on säilinud rootsupoolne osa. Nooleots lõpeb lühikese rootsuga, mis ei asu ta pikiteljel, vaid hoidub enam teise serva poole. Retušitud on ainult servad. Ristilõige on lame trapetsiline. Pikkus 2 cm, laius 1,3 cm, paksus 0,4 cm. Säärest nooleotsatüüpi esineb juba Kundas, kuigi palju

-
- (1) RK, tahv. I:43,47.
  - (2) Kat. d. Ausst., tahv. III:3.
  - (3) 3800:350
  - (4) Sturms, Congr. Sec., tahv. III:3.
  - (5) Indreko, SMYA XLV, lk. 33.
  - (6) Kat. d. Ausst., tahv. III:2.
  - (7) Kat. d. Ausst., tahv. III:9. 1235:1.
  - (8) Kat. d. Ausst., tahv. IV:7.
  - (9) 3800:330

algelisemal ja halvemini töödeldud kujul. Ta on tagasiviidav Swiderien-tüübile (1). Hiljem esineb sellelaadise vorm Läti hilis-neoliitilises asulas Varnas kroogs (2).

Viimane Tamulast leitud nooleots on kujult kolmnurkne, kaarjate peenelt retušitud servadega. (tahv. VI:53). Ta on väga väike ja õhuke. Pikkus 1,4 cm, laius 1,3 cm, paksus 0,2 cm. Sellist tüüpi on leitud Kansas (3) ja Zebrus-järvel (4).

Nii ilmneb Tamula tulekivinooleotste tüübistikus suhteliselt suur rikkalikkus. Peaaegu iga leitud nooleots on ise tüüpi. Selline tõik laseb oletada, iga enamikütitava jahiloome jaoks oli välja kujunenud oma kindel nooleotsa tüüp, nagu seda veel praegu esineb etnograafiliste rahvaste juures (5). Tamula nooleotsad on kõik väikesed. Arvatavasti kütiti nendega peamiselt väikeloomi, pisima nooleotsaga eriti vast veelinde, arvestades asula järveäärset asendit.

Mõningatest veidi suurematest tulekiviesemetest on Tamulas säilinud ainult katkendeid. Üks neist pärineb nähtavasti pikemast kaabist (tahv. VI:19). See on olnud suhteliselt paks valkjast tulekivist riist. Ainult üks servadest, kõige õhem, kannab jämeda retuši jälgi. Paistab, et sama serv on tugevasti tööst kulunud. Kõrvalolev serv lõpeb kaunis ~~siirde~~ sirge murrukohaga - siitkaudu on nähtavasti riist jätkunud. Katkendi pikkus 3 cm, laius 2,6 cm, paksus 1,2 cm.

Mingi talvataolise eseme kannaosast paistavad olevat murdunud kaks katkendit (tahv. VI:21,28). Esimene neist on kollakashallist tulekivist. Kannaks on olnud kaunis kitsas tahk, millest äkka poole laienevad küljepinnad. Vähemalt üks viimastest on olnud lihvitud. Säilinud on ka osa ühest kitsasküljest, mis praegusel kujul jätab raiutud ja ebetasase mulje. Riista ühelt servalt on ära löödud kilde, millest võiks järeldada, et teda on katkendlikus olekus kasutatud uuritsana. Pikkus 2,5 cm, laius 1,9 cm, paksus 1,1 cm.

Teine katkend on eelmisest veelgi väiksem, aga kujult ligikaudu samalaadne. Sellegi teravamal serval leidub jälgi, nagu oleks teda pruugitud kõövitsana. Pikkus 2 cm, laius 1,2. paksus 1 cm.

Arvatavasti odaotsa katkendiks võib pidada trapetsikujulist punakaskollast viirulist tulekivikildu (tahv. VI:39). See paistab pärinevat odaotsa alumisest osast, laienedes kaarjate külgedega ülespoole kuni järsu murrukohani. Üle kogu pinna ilmneb esemel jämedat retuši. Teravamad servad kahel pool kannavad lisaks kulumise jälgi tööst.

Katkendi pikkus 2,3 cm, laius 1,7 cm, paksus 0,8 cm

- [1] Indreko, OESA 1934, lk. 244; joon. 7:1.
- [2] Kat. d. Ausst., tahv. VII:5.
- [3] 3800:156.
- [4] Sturms, Congr. sec., tahv. III:12.
- [5] Foss, Mamm II, lk. 220 jj.

Arvatavasti on sedagi eset kasutatud kõõvitsana. Katkendi pikkus 2,3cm, laius 1,7 cm, paksus 0,8 cm,

Järgmist katkendit tuleb nähtavasti samuti pidada mingi ovaalja läbilõikega riista tükiks (tahv. VI:34). Sellest polegi õieti midagi muud säilinud, kui ainult ristilõige, mis kahelt poolt on ebatasaselt murdunud. Välispinnal leidub jämedat lõkkretušši. Katkendi murrukohta ühel serval leidis ootamatult umbes 1 cm ulatuses peent retušši. Võib-olla kavatseti sedagi katkendit hakata ümber töötama kõõvitseks. Pikkus 3,3cm laius 2,1 cm, paksus 1,5cm.

Õhukese kvartsriista katkend on ligikaudu trapetsikujuline (3932:286). Ta üks serv on ilmselt murdunud, sellele vastu asuv serv on aga lihvitud. Ka riist ise omab lihvitud ilmet nagu kauaaegsest käes tarvitamisest. Võib-olla kasutati teda tulelöömiseks. Pikkus 2,1 cm, laius 2,1 cm, paksus 0,5 cm.

Teadmatuks otstarbeks on tarvitatud lihvitud kvartspulka (tahv. IV:17). See on 4 cm pikkune, 1x0,8 cm-lise läbilõikega viietahuline ese. Tahkude laius on ebaühtlane. Pulga üks otstest, kitsenev, on murenenud või töötlemata, kuna teine ots ^{on} kaunis sirgelt murdunud. Viimasel otsal on ühe tahu pind veidi murenenud, sellel leidub reas 5 väikest täket, mis esialgselt on võib-olla jätkunud veel pulga murdunud osal.

Peale tulekiviesemete leiti asulast mitusada tulekivi töötlemisel mahalangenud kildu ja tükikest, kuna tulekivi annab väga teravaid servi, siis võidi neidki kasutada mitmesuguste tööde juures.

Tamula vähesed kirved ja arvukad talved on valmistatud pehmetest kiviliikidest. Peamise materjalina on seejuures tarvitatud tunded savikilta.

Kivikirveid on senini leitud ainult 3 eksemplari, neist üks niivõrd katkine, et ta vormi kindlaksmääramine osutub võimatuks. Kirved on sirgata ja niivõrd väikesed, et neid võiks nimetada ka suuremateks talbedeks. Üks tervetest eksemplaridest on otse-, teine põikteraline.

Otseteraline kivikirves (tahv. VII:26) on tehtud tõenäoliselt uraaliitporfüriidist - Eestis väga sagedasti tarvitatud kirvematerjalist. Kõnesolev kirves on nelinurkse läbilõikega, paksukannaline, kergelt kumerduvate küljetahkudega ja kaarja tera poola veidi laieneva kerega. Pind kannab lihvimise jälgi. Materjali teralise iseloomu tõttu jääb sellele siiski aukline iseloom. Pikkus 8,5 cm, tera laius 5 cm, kannala laius 3,9 cm, suurim paksus 3,1 cm.

Põikteralise kirve (tahv. VII:27a, 27b) materjaliks on kiltkivi. Ese on ümmardatud nurkadega, nii et ta läbilõige läheneb ovaaljale. See eksemplar on paksukannaline. Ta küljed kaarduvad tugevamini kui eelmisel. Tera on tahatud pea iselt ühelt poolt, mistõttu ta asub asümmeetriliselt.

ki kirvele pöikteralise iseloomu. Tera ise on enamikus murdunud, nähtavasti oli see kaarjas. Riist on lihvitud, kuid mitte eriti hästi.

Pikkus 9,1 cm, tera laius 5,1 cm, kanna laius 3,7 cm, suurim paksus katkendites säilinud kirves (3960:31) on olnud kas trapetsja või lamekumera läbilõikega. Suurima katkendi järele otsustades ulatus ta pikkus veidi üle 9 cm.

Talbade hulgas leidub kaks teistest suuremat, mis oma mõõdetelt ~~XXXX~~ on lähedamal eespoolkäsitletud kirvestele kui ülejäänud väikesetele talbadele. Üks neist on tehtud tumedast porfüürist (tahv. VII:25). Ese on suhteliselt halvasti töödeldud, tublisti kitseneva paksu kannaosaga ja muutliku ristilõikega. Servanurki pole välja tahatud. Tera on kumer ja tundub väljatöötlematuna. Igatahes on ta väga nürri (0,3-0,4 mm paks!). Tundub kahtlasena, kas sellise riistaga oli võimalik teha näiteks puutahumistööd. Tõenäoliselt kasutati seda talba lihtsalt kiiluna. Pikkus 8,4 cm, suurim laius 4,8 cm, kanna laius 3,3 cm, suurim paksus 2,3 cm.

Teine suurem talb (tahv. VII:23) on ühtlaselt õhuke, kannast alates veidi laienevate kontuuridega, kuid tera ligidal taas vaevaltmargatavalt kitsenev. Tera asetus annab talle pöikteralise ilme. Lihvitud on eset ainult ühelt kitsasküljelt ja teralt, mujal omab ta koonalisi pindu. Pikkus 8,4 cm, laius 3,3 cm, paksus 1,5 cm.

Väiksemate talbade seas leidub neli trapetsikujulist laia eksemplari. Neidki võiks jagada otse- (tahv. VII:14,19) ja pöikteralisteks (tahv. VII:13,18). Kuid vaevalt olid väiketalvad varretatud taheliste kirveste kombel, mistõttu on kahtlane, kas selline jaotus osutub otsustarbekohaseks. Kõik nad on hästi lihvitud, tera poole laieneva üldkujuga ja järsult õheneva teraosaga. Kand on servapindadest tavaliselt eraldatud ümmardatud nurgaga, ainult ühel juhul pole sellist nurka ja kannatahk osutub kitsaskülgede kaarjaks jätkuks, andes kogu kannaosale ümmardatud kuju. Tera on kumer või peasegu sirge. Nende talbade pikkus on 3-3,9 cm, laius 2,7-4 cm. Seega mõnel juhul ületab laius pikkuse.

Kaks väiketalba on pikliku trapetsi kujulised (tahv. VII:12,15). Esimene neist näib olevat piki-, teine pöikteraline. Lihvitud pole nad nii hästi kui eespoolminetatud laiad talvad. Pikkus 3,4-4,4 cm, laius 2,1-2,4 cm.

Neli eksemplari on päris pisitalvad (tahv. VII:16,17,20,24). Kuult on nad kõik piklikud, kas ristkülikutaolised, trapetsilised või kolmnurkjad. Kaks neist on väga õhukesed, ainult 0,4 cm-lise suurima paksusega, üks oma suuruse kohta jälle ebaloomult kult paks. Kuigi mõned neist on võrdlemisi hästi lihvitud, on kõigile iseloomustav murrupindade olemasolu. Nähtavasti on need pisitalvad valmistatud suuremate kiltkivisemete kildudest. Nende pikkus kõigub 2,1-2,9 cm, laius 1,5-1,8 cm vahel.

On säilinud ka kaks talva teraosa katkendit (tahv. VII:21,22). Neist esimene omab väga peent lihvi.

Rohkesti - 8 eksemplari - leiti Tamulast kүүсталbu. Nende konkreetne kuju on varieeruv. Neli neist on trapetsikujulised (tahv. VII 2,6,7; 3690:3), lähenevad vahel rombilinele (tahv, VII:3-5) ja ühel juhul ristkülikulisele (tahv. VII:1). Esikülje nõgu algab enamasti riista keskosas kaunis järsu sisselõikega. Tavaliselt on kүүсталvad hästi lihvitud ja töödeldud, ainult kõige väiksem eksemplar on visandlik, nagu kүүсталva kavaad. Ühel eksemplaril esineb lisaks tavalisele terale ka küljel sellele õõnsat kuju andev lihvi - nagu seda esineb kүүсталva tera ülasel. Nähtavasti on see eksemplar valmistatud mõne suurema kүүсталva katkendist. Kүүсталvade pikkus on 3,4-1,5 cm, laius 2,6-1,4 cm.

Viimase Tamulas esineva talvade liigi moodustavad õõstalvad. Neid leiti enam-vähem tervet eksemplari, lisaks üks katkend. Terved eksemplarid (tahv. VII:9-11) on kõik väga väikesed, kujult piklikud, laieneva teraosa. Kahel eksemplaril algab õõs juba riista esikülje keskel selgelt märgatava üleminekuga. Seejuures on õõs võrdlemisi kitsas, jättes kahelepoole riista külgedele kõrgemad randid, kus õõnsaksuutumist ei toimu. Kolmanda talva õõs algab alles riista esikülje allosas ja laieneb kiiresti, muutes kogu tera nõgusaks. Õõstalvade pikkus on 2,3-3 cm, laius 1,5-1,7 cm. Katkendina säilinud õõstalva teraosa (tahv.VII:8) on kuulunud suuremale riistale kui eespool kirjeldatud.

Peale kindlate talvade on leitud 4 lihvitud pinnaga kiltkiviriista katkendit, mis tõenäoliselt samuti pärinevad talvadelt.

Tamulast leitud õigeteraline kirves on omene tüüp venekirveskultuuri lõpule. Sellised põikteralised kirved seevastu levivad laialt kogu kammkeraamilise kultuuri alal (1).

Vasteid Tamula talvadele tuleb eeskätt otsida Soomest ja Karjalast kui kiltkivitöötlemise keskusest. Saadaoleva kirjanduse põhjal on aga raske saada üksikasjalikumad ülevaadet nimetatud alade leidudest, eriti väikeriistadest. Seetõttu tuleb piirduda üksikutele paralleelidele osutamisega. Nii leidub Tamula õõstalva kitsama õõnega tühibile ligilähedasi vasteid Kiukaisest, Virolahtist (2), Sakkolast ja Pusulast (3). Laiu väikesi trapetsikujulisi talbu esineb Metsäpirttis ja Pynhjärvis (4). Kүүсталvad on Pälsi jaganud kahte põhirühma, millest üks - nurgeline või tahuline seljaosaga ja aeglaselt nõgu-

(1) Indreko, SMYA XLV, lk. 37,42.

(2) Ailio, Schupplatzfunde II, tahv. 6:5; 17:21.

(3) Altertömer, tahv. 3:6; 3:10.

(4) Altertömer, tahv. 5:16; 7:8.

saks muutuva esiküljega on omane Ida-Soomes asulaile (1), kuna teine, kumera seljega ja järsult nõgusaks muutuva esiküljega, levib laiemalt kogu Soomes. Tamula küüstalvad kuuluvad viimasesse rühma. Neile lei-
dub vaste Uskela'st (2). Väikesed kiltkiviriistad on aga üldiselt palju sagedasemad Karjalas kui Edela-Soomes (3).

Kuna kiltkivi Eestis leidub looduses ainult üksikute juhuslike rändkividena, siis on arheoloogode poolt näidatud, et enamik kiltki-
vimeterjali on toodud meile välismaalt, eeskätt Aunuse piirkonnast
kui kiltkivirikalt alalt. Seda kinnitab veenvalt looduses algselt
ainult Aunuse järve looderannikul piiratud alal leitava roheka nn.
~~esinevate kiltkiviriistadena~~
~~esinevate kiltkiviriistadena~~
Aunuse kiltkivi esinemine tarberiidatena laialdaselt mitte ainult
Soomes, vaid ka Eestis ja isegi lõunapoolsematel Läänemere rannikmaa-
del. Jää tegevuse tagajärjel võis Aunuse kiltkivi üksikute raudena
levida oma asupaigast ainult kagusuunas, mitte mujale (4). Kuna pea-
legi leitakse seda kiltkivi nimetatud aladel just ~~valmistatud~~
valmisesemetena Karjala riistatöötajate näol, siis annab see alust ole-
tuseks, et Aunuse kiltkivi pole kaubaartikliks enamasti mitte toor-
materjalina, vaid valmistatudena. Seesugune oletus on püstitatud
ka Tamula kiviriistade kohta, kusjuures on toodud tõenduseks, et
Tamulast leiti küll kiltkiviriistu, mitte aga vastavat toorainet (5).
Viimastel väljakaevamistel leiti aga Tamulast tükk kiltkivi, mis kan-
dis saagimisjälgi ja mille küljest oli eraldatud väiksemaid tükke
ka raiumise teel. Kui see kildatükk pole mitte mõnest juhuslikult
kohapeal esineda võivast kiltkiviligist, siis näitab ta, et vähe-
malt osa kiltkivi imporditi Tamulasse toormaterjalina. Kuna kivil
leidub saagimisjälgi, siis tuleb järeldada, et kohapeal kiltkivi
mõnevõrra ka töödeldi. Leitud kiltkivitükk on küll seni asulas ainu-
ke. Pole avastatud ka kiltkivitöötlemisest tekkinud vähemaid jääneid.
Viimaste puudumist võib küll osalt seletada seni väljakaevatud asu-
lapinna väiksusega ja kiltkivitöötlemise iseloomuga, mille juures,
erinevalt tulekivitöötlemisest, tekib vähem kilde. Viimesed muidugi
ei levinud siis niivõrd laiali üle asulapinna, vaid jäid peamiselt
töötlemispiirkonda.

Küsimuse lõplikuks selgitamiseks tuleks teha kindlaks, kas Tamula
talvad on Aunuse või mõnest muust kiltkivist ja leida üksikasjalise-

(1) Pälsi, lk. 123-125; tahv. VII:1-4.

(2) Ebert, RL III, tahv. 124:1.

(3) Ebert, RLIII, lk. 324 jj.

(4) Äyräpää, Kulttuurimuodot, lk. 112, joon. 11

(5) Indreko, SMYA XLV, lk. 37.

ma analüüsi teel Tamula talvatuupidele lähemaid vasteid. Et nende seas ilmselt leidub Soome alale sarnaseid vorme, siis on tõenäoline, et vähemalt osa neist on vahetuse teel algselt saadud Soomest või Karjalast. Teiselt poolt võib oletada, et väiksemamõduliselt on kiltkivi töötlemist harrastatud siiski ka Tamulas. Selle produktiks võiks kindlamini pidada eeskätt halvestivalmistatud atüüpilisi pisitalbu, mis nähtavasti on tehtud kohapeal purunenud kiltkiviriistade tükkidest.

Teisi pehmeid kiviliike on kasutatud vähe. Peale juba eespool nimetatud kirve ja talvavõiks siin mainida arvatavasti peos, aga võib-olla ka varretatult kasutatud ~~löögikivi~~ löögikivi (tahv. IV:9), mis leiti panusena luustik VI juures. Erilaadset laperguse kujuga ja ümmarguse otsaga kiviriista (tahv. IV:16) on võib-olla kasutatud puurina. Lihviniskividest on säilinud ainult väikesed tükid (tahv. IV:18), osa neist õhukestest plaatidest. Ainult ühest lihviniskivist on säilinud suurem osa (3932:3). Selle lihvitud pinda on alles vähe kasutatud. Üht pikergust koredat kivikest (tahv. IV:12) on tarvitatud vahest samuti lihvimiseks või teritamiseks.

D. Skulptuurid, ideoloogiliste kujutlustega seotud esemed ja ehted.

Kui eespool käsitleti mitmesuguseid muinasajast säilinud tööriistu, siis käesolevas alajaotuses püütakse anda ülevaade esemetest, millel polnud otsest sidet tootmisprotsessiga. Siia rühma kuuluvate esemete hulk on kirjuilmeline; neid on valmistatud erinevast materjalist ja erinevas tehnikas. Kuid kõigi vaatluse alla võtmise koos on siiski otstarbekohane, sest kõik aitavad selgitada esiajaloolise inimese mõttemaailma, arusaamadesse ja töökspidemistesse puutuvaid küsimusi.

Tamula leiukoht osutas silmapaistvaks oma merivaigurikkusega. Siit leiti 30 suuremat või väiksemat ⁿmeivaigutükki, neist enamik töödeldud ja varustatud puurauguga. Läbipuuritud merivaigesemeid on ilmselt kantud ripatsitena või helmestena. Viimastel leidub puurauk keskel, esimestel serval.

Helmeid ja nende katkendeid on leitud neljas eksemplaris. Suurim neist on torukujuline päri (tahv. X:15), 3cm pikkune ja 1,2 cm-lise diameetriga, mille üks otstest on murdunud. Pikuti läbi helme on puuritud auk. Üks väike merivaigukatkend näib pärinevat samalaadsest esemest.

Teistliiki helmeid esindab nööp V-kujulise puurauguga, millest on säilinud pool (tahv. X:10). Nööp on kaunis õhuke eksemplar omasu-

guste seas, teravovaalse läbilõikega. Katkend on murdunud puuraugu kohalt. Ta servast on läbi puuritud veel üks auk.

Kolmandasse tüüpi kuulub väike 1,3 cm pikkune helmes ebakõttapärase pikliku kujuga (3960:230), puurauguga keskel.

Enamiku merivaikesemetest moodustavad ripatsid. Viimaste seas on abriseisukoha suur kolmnurkjas ümmardatud nurkadega merivaikplaat (tahv. X:2). Selle üks külg on täiesti lame, teine keskele kergesti kumerdav. Eriti kumer külg on väga hästi lihvitud. Plaati läbib neli puuraugu - kolm nurkades, üks nõgusama serva keskel. Nii rohkete aukude olemasolu koos eseme suurusega ja hea väljatöötusega viib mõttele, et teda kasutati mingi koe vahelülina. Pikkus 7,3 cm, suurim laius 3,2 cm, paksus kuni 0,8 cm.

Teiseks suuremaks merivaikripatsiks on samuti ümmardatud nurkadega kolmnurkjas plaat, kuid teistlaadi kujuga (tahv. X:9). Ese on hästi lihvitud, kumerate külgedega, kitsamas otsas varustatud puurauguga. Pikkus 5,6 cm, ~~laius - 4,2 cm, paksus 0,9 cm.~~ laius - 4,2 cm, paksus 0,9 cm.

Need lihvi kannab ka eelmistest väiksem ja õhem trapetsikujuline plaadike (tahv. X:8). Temalgi on kumeravõitu küljed, servad peaaegu teravad. Pikkus - 3,4 cm, laius - 2,3 cm, paksus - 0,4 cm. Kaks viimast ripatsit leiti luustik VII meeleskohal.

Ülejäänud 14 auguga varustatud merivaigutükki (tahv. X:1,3-7, 11-14, 17,18) ei oma nii head lihvi ega väljatöötlust kui kolm eelmist. Nad on ebamäärase kujuga, krobeline pinnaga ja ainult osalt lihvitud või üldse lihvimata, mõni isegi jahukate pindedega.

Puurauguta merivaigutükkidest on (lihvitud pinna) üks, nelinurkne, lame ja õhuke (tahv. X:16). Pikem serv on tal äärselt murrukohaks. See- ga on ese katkend suuremast merivaiguplaadist. Ka kaks pisemat merivaigukildu kannavad lihvimise jälgi ja tohiksid pärineda mõnest purunenud merivaikestest.

Kaks merivaigukildu leiti luustik VII rinnalt. Need on ainult 1,2 cm pikkused ja 0,4 cm laiused. Siiski omavad nad võrdlemisi sümmeetrilist kuju. Et neil pole auku ega sidumisjälgi, siis võiks oletada nende kandmist riietuse juurde kuuluvana.

Lõpuks tuleb mainida veel nelja täiesti töötlemata merivaigutükikest.

Tamulast leitud merivaigutükid on enamikus heledad punakaskollased. Ainult torupärl ja õhuke nelinurkne plaadikatkend on tumedat pruunikat värvust.

Merivaiku leidub Ida-Preisi rannikul, Kurische Nehrung'il. Eriti kuulub on siin Schwarzorti leiukoht, kust on rohkesti saadud muinasajal töödeldud merivaikesemeid. Alates tüüpilise hammkeraamilise stiili perioodist, lähtus Ida-Preisist peaaegu kogu merivaik, mida leitakse neoliitilistest asulatest Läänemere idaranniku maades (1).

(1) Iyräpää, SITTA XLV, lk.23 ll.

Ilmselt pärinevad ka Tamulas leitud merivaigutükid Ida-Preisä rannikult, sest lähematel merorandadel ei võinud leiduda merivaiku nii hulgaliselt ega nii suurtes tükkides. Ka Tamulast saadud merivaikesemete vormidele: toruhelmele, V-kujulise puurauguga nõobile ja ripatsitele leidub Schwarzortis külluses vasteid (1). Ainult suur nelja auguga varustatud plaat jääb minul olevate andmete kohaselt esialgu täpsemate paralleelideta.

Antiikrahvaste juures oli laialt levinud arvamine, et merivaik kaitseb haiguste, deemonite ja nõiduse vastu. Samasugune töökspidamine esines keskajal. Mitmel pool ustakse tänapäevalgi merivaigu kaitsvasse ja ravivasse toimesse, eriti mitmesuguste haiguste vastu, ja lastakse lastel kanda kaelas sellest ainest keed. On tõenäoline, et merivaigu omadused juba esiajaloolisel ajal tõid talle maagilist võimet eviva aine kuulsuse. Selle oletuse poolt räägib asjaolu, et merivaiku sageli on kantud täiesti töötlemata, ainult puurauguga varustatult (3). Ka Tamula luustik VII-ndal asunud kaks merivaigukillukest polnud laibale kaasa pandud mitte ehteks, nagu võiks oletada hästi väljatööteldud plastripatsite puhul, vaid kaitseks.

Edasi peatuksin Tamulast leitud skulptuurtoodete juures. Neid tuntakse vähemalt kuus. Kaks neist kujutab inimest, kolm looma, kuna ühe suhtes ei kindlusega ^{mis tüki oleksid} ~~ütle~~ tema all on mõeldud.

Tamula skulptuuridest väljapaistvaim on lameda mehekuju katkend pikliku peaga ja keskelt kitseneva kehaga (tahv. IX:10). Katkendi pikkus - 3,7 cm, laius - 2,7 cm, paksus - 0,3-0,5 cm. Kuju seljapoolne külg on täiesti tasane, ainult mõnede väikeste täketega. Kuju pea esikülg koosneb õieti näost, mis on jagatud kolme võrdsesse ossa. Otsaesine on tasane, selle keskel leidub puurauk, mis mõeldud kujukese riputamiseks. Kulmude kohal saavutab nägu suurima laiuse ja hakkab siis allapoole veidi kaarjalt kitsenema. Kulmud asuvad näo pikisuunale risti, on kergelt kaarjad ja ulatuvad üle terve näo. Nende vahele jääb kitsa nina algus. Nina jätkub sirgelt ja samasuguses laiuses allapoole, olles otsaesisega samal tasemel. Nina-jakulmudejooned tõstetakse aga esile muu näo keskosa järsu madaldamisega, mis loob mulje, nagu asuksid kulmude all silmad. Nina alt algavad veidi allapoole rippuvad vurrud, mis kriipsukestena ulatuvad üle terve näolaiuse. Ninast otse alla suundub ligistikku kaks paralleelset joonekest ülahuule tähistamiseks. Viimased lõpevad ümmarguse süvendina kujutatud suu juures. Sellest allapoole jätkub alalõug, olles näh-

(1) Klebs, tahv. I - VIII.

(2) Handvörterbuch I, lk.1091 jj.

(3) Äyräpää, SMYA XLV, lk.19.

tavasti kaetud habemega, mida näitavad suust lehvikuteoliselt allapoole hargnevad jooned. Kuju õlad omavad kaarjaid kontuure. Õlgadel ja algavatel käsivartel leiduvad ~~Kriipsukased~~ kriipsupaarikesed peavad nähtavasti märgistama rõivastust. Edasi on kuju murdunud. Selgub ainult, et keha on keskelt kitsenev ja käte ning keha vahele paistavad jäävat ovaaljad avad.

Skulptuuri jätkuvat osa võime umbkaudselt ette kujutada teise Tamulast leitud inimkujukese (tahv. IX:11) abil. Viimane on eelmisest tunduvalt väiksem, kuid üldiltnelt sellega paljus sarnane. Kujuke omab ümmaraid kontuure ja lihvitud pindu. Lihv paistab suurel määral olevat tingitud hõõrumisest ningi pehme eseme vastu, seega arvatavasti käänamisest. Suhteliselt on see kujuke eelmisest paksem, nii et ta dimensioonide suhe ligineb juba inimkeha loomulikkudele proportsioonidele. Seetõttu ei tundu ta enam reljeefse, vaid plastilise kujutisena. Kujukese pikkus - 3,3 cm, laius 1,15 cm, paksus - 0,5 cm. Pea esikülje võtab enda alla nägu. Detailide andmisega on siin oldud väga tagasihoidlik. Silmade kohale on uuristatud väikesed piklikud augukeesed, ninajuure suunas veidi tõusvad. Silmakoobaste ja nina markeerimiseks on kulmude alust ja nina kõrval asuvad näo-oss kergelt süvendatud. Nina on kujukesel suhteliselt laiem kui eelmisenakäsitletul ega oma selgeid piirjooni, vaid laieneb kaarjalt allapoole. Sellega piirduvadki kuju pinnal antud detailid. Näo alaosa on juba täiesti lame. Õlajoon langeb kaarjalt, nagu eelmiselgi skulptuuril. Ka keskeha kitseneb samasuguselt, jättes käte ja enda vahele ovaalsed avaused. Puusa kohal liitub õlast kaarjalt allapoole ~~le~~ le laskunud käsi taas kehaga. Jalgu on kujutatud lahusseisvana. Kuju parem käsi, parem jalg ja vasaku jala alaosa on murdunud.

Mõlemad skulptuurid ei taotle inimkeha loomuliku kujutust, vaid annavad seda edasi stiliseeritult, tingimuslikult.

Vasteid Tamula inimest kujutavale skulptuurile tuleb eeskätt otsida jälle Kurische Nehrungilt. Siin, lõunapool Nidden'it, arvatakse kiviaegselt asulaplatsilt, on leitud merivaigust skulptuurtoode (1), mille väline kuju on suguluses Schwarzorti merivaikskulptuuridega (2), kuid mis veelgi enam sarnaneb Tamula mehekuju katkendile. Ka Niddeni kuju on katkendlik, kuid säilinud siiski suuremas ulatuses kui Tamula oma. Pea üldkuju on mõlemal sama, Tamula skulptuuril veidi väljavenitatum, samasugune on ka pea asetus õlgade suhtes. Nina ja kulmude markeerimine on läbi viidud täpselt ühesuguse

(1) Klebs, tahv. X:6.

(2) Klebs, tahv. IX:1-5.

võttega. Erinevus ilmneb ainult suus, mis Tamula skulptuuril asub ümmargusena lõuale ligemal, Niddeni kujul aga joonekesena kohe nina all. Olajoon on ^{merivaik} skulptuuril ainult ^evidi enam lüngus. Viimasel pole ka auku pea laubaosas, vaid neid on puuritud kummalegi poole külge keha ja käte vahele, kohale, kus Tamula kujul algab kitsenev keskkeha. Kujude sarnasus on niivõrd suur, et see eeldab mingisugust, otsest või kaudset, sidet mõlema looja vahel.

Meile skulptuuridele iseloomulikku võtet näo ilnestamiseks, mis avaldub kulmualuse ja ninakõrvase näo-osa süvendamises, tuntakse mujalgi Kirde-Euroopas. See esineb Soomest, Metsäpirtist leitud merivaikripatsil (1), millel leidub, samaläädselt kui Tamulas, pikaksvenitatud inimnäo kujutis, ainult ebaproportsionaalsema lõuaosaga, Šigiri "gorodištšelt" saadud kiltkiviplaadil (2) ja Gorbunovo turbaasulast välja kaevatud 1,06 m pikkusel puuidolil (3). Toodud näiteist selgub, et kord välja arendatud traditsioon on püsinud kaua ja laialdel aladel peaaegu muutumatuna.

Tamula inimkujudest väiksem sarnaneb kehahõiakult Galitši peitleius avastatud pronkskujudetele (4). Skulptuuri väiksusa tõttu ei saa teda aga Galitši kujudega võrrelda detailides.

Kolmanda skulptuurina leiti Tamula asulast savikuju (tahv. IX:8), samuti katkendlik, 4,4 cm pikk, 2,1 cm lai ja 1,2 cm paks. See kujutab seisvat kogu, mille keha allservas ulatuvad jalad veidi väljapoole. Esikülje keskosas leidub kõrvuti kaks veidi kõrgenevat muhku; nende kõrvale on sisse kriipsutatud poolkaarjas sooneke, nendest kõrgemal laineline joon. La ja lameda keha ülaosas, figuuri ühel külgserval, on kujutatud nägu. Silmi kujutavad sissekribitud lohukešed. Silmade all, terava otsaga allapoole, on sissekriimustatud kolmnurkne nokk või nina. Kaelajoont markeerib seljapoolses osas väike süvend ja mõned kriimustused. Kuklaosa ja kogu selg on murenenud.

Kammkeraamilise kultuuri piirkonnast tuntakse rühkesti savist inimkujutisi, kuid ükski neist ei sarnane Tamula kujukuga. Viimase nokaga nägu, lühike ja lai keha ning sellel leiduvad lainelised soonekesed teevad figuuri sarnaseks enam öökullile kui inimesel. Tõenäoliselt tulebki teda viimaseks pidada.

Üks Tamula linnukujudest (tahv. IX:12) ületab kõik senised sama asula skulptuurtooted oma mõõdetega. See on valmistatud sarvest ja kujutab linnupead koos kaarja kaelaga. Figuuri kogupikkus on

- (1) Äyräpää, SMYA XLV, lk. 11; joon. 2.
- (2) Eding, Cob. арх. IV, lk. 143 jj., joon. 10.
- (3) Eding, ^{Мам. 4} ^{акт. 1} I, lk. 54 jj.; tahv. V:1.
- (4) Tallgren, ESA III, lk. 63 jj.; joon. 1,2.
- (5) Äyräpää, SM XLVIII, lk. 82 jj.

ligi 20 cm, laius 3-3,5 cm. Väljatöötlus on toores ja visandlik ega lasku detailidesse. Kuju kaelaots pole murdunud - ta on valmistatudki ainult linnupeana. Kunc nii suurt ja rasket eset ei kantud loomulikult ripatsina, siis pidi ta valmistamisel olema mingi muu eesmärk. Selline võis olla osaks mõnest kunstlikult valmistatud peibutislinnuist, nagu neid veel hiljuti tehti Hiiumaal. Tähelepanu ~~suureks~~ väärrib, et viimaseski kohas valmistati need "kuigukujud" kahest eri osast - kehast ja kaelast (1).

Ülejäänud Tamula linnukujud on hoopis teisist laadi. Nad on tehtud õhukeset luuplaadist. Mõlemad leiti luustik VII juurest pa-nustena. Üks neist (tahv. IX:4) asus põiki üle parempoolse kubeme-kohta peaga suunatud jalaluude vahelise ala poole. Linnu pikk kael on sirutatud kaugele ette, lõppedes nokalise peaga. Kere on fragmentaarne, kuid kaarja kaela ja pea järele otsustades on siin tegemist luigekujutisega. Figuuri kogupikkus on 10,5 cm, suurim laius 2,5 cm, paksus 0,2-0,4 cm. Sama luustiku paremal õlavarrel asus väiksem linnukuju (tahv. IX:1). See on lame hästilihvitud ku-juke, mis meenutab hani. Läbi figuuri jalgadeosa on puuritud auguke. Kujukese pikkus - 3,7 cm, laius - 1,6 cm, paksus 0,4 cm.

Elmise laadsest linnukujukesest võiks pärineda samuti üks luu-
katkend (tahv. IX:9), kuid see võis kuuluda ka mingile ripatsile.

Linnukujutusi luust tuntakse Põhja-Euroopa neoliitikumist laial-
dastelt aladelt. Enamasti on need aga plastilised, sagedasti moodus-
tavad nad mingi tarbeeseme, näiteks lusika päraotsa. Niisuguseid
linnuskulptuure on leitud Volossovo'st (2) ja Gorbonovo'st (3)
Venes, Skjāvika'st (4) ja Nyelv'ist (5) Norras ning Rinnukalns'ist (6)
ja Särnate'st (7) Lätis. Üks Rinnukalnsi eksemplaridest jõuab ehk
kõige lähemale Tamula väiksemale linnukujule. Suurem, luike kujutav
skulptuur, meenutab aga Aunuse kalda kaljujooniste luigekujusid,
sarnades eriti ühega neist (8). Ravdonikas peab kaljujoonistel
kujutatud linde, peamiselt luiki, ^{kosmilise} maailmavaate kujutlusilmas esine-
va nn. kõrgema taeva ja päikese sümboleiks (9).

Omalaadne luuese (tahv. IX:2) asus luustik VII vasaku küünarnuki
kõrval. See on labidataoline väga õhuke plaat pika ja peene varre
otsas. Viimase veidi laiemas ülasosas leidub puurauk, mille kohalt
ta on murdunud. Plaadi üldpikkus on 13,5 cm, paksus aga ainult

- (1) Ariste, ERMA IX-X, lk. 97 jj.
- (2) Brøgger, joon. 265.
- (3) Eding, *Mam. u. kerr.* I, tahv. II:1; III: 4,5; IV: 2.
- (4) Gjessing, Acta Arch. IX, joon. 4.
- (5) Nummedal, Viking II, tahv. XXXIV:1.
- (6) Kat. d. Ausst., tahv. 4:21. Brøgger, joon. 266.
- (7) Šturme, Senatne 1940 I, joon. 13.
- (8) Ravdonikas, *Halk. uzoõp.* tahv. 24, 66.
- (9) Ravdonikas, *Čob. apx.* IV, lk. 30.

0,15-0,25 cm. Praktiliselt tööks nii õrna luueset vaevalt kasutada saadi. Puuraug varre ülasosas osutab sellele, et plaati kanti ehteripatsina. Luutöötlemise tehnikalt sarnaneb plest linnukujudele.

Samuti mingi õhukese plaatripatsi katkendäiks on arvatavasti mõningad voolitud ja osalt puuraugu jälgedega luutükid (tahv. IX: 5,6,13). Sagedaima ripatsiliigina esinevad Tamulas siiski juuresosas läbipuuritud, (tahv. III:2,4,7,8,10,12,13; tahv. V:1-8), harva ka soonevõi sälguga varustatud (tahv. III:3,6,14) loomahambad. Augu kohalt on puurimise kergendamiseks ~~mitmekaupa~~ hamba juuresosa tihti õhendatud. Nagu nähtus luustikkude kirjeldusest, kanti hambaid ~~tavaliselt mitmekaupa koos~~. Vahel moodustasid nad suuri keid, näit. luustik VI kaelas, enamasti ega rippusid mitmekaupa koos, või, eriti suuremad kihvad, ka üksikult. Just suuremaid hambaid on soonitud, kuna väiksemad onavad eranditult puurauku.

Hammastripatsid ei kantud mitte ainult ehetena. Nende algne mõte oli hoopis sügavam: usti, et looma hammastes sisaldub ta elujõudu, mis siirdub üle ka neid kandvale inimesele. Koos sellega pidid kantavad hambad kaitsma inimest võimalike õnnetuste ja äparduste eest, andma talle jahihõngu jne. Kõige selle tõttu eelistati amulettidena kiskjate loomade kui tugevamat elujõudu omajate kihvu. Nende kõrval tarvitati ripatsiteks suurte rohusööjate, eeskätt põdra hambaid, sest suurtel loomadel arvati olevat ka enam elujõudu.

Mõningad suured hambad, nende seas üks metssea kihv (III:5), ei oma mingeid jälgi puuraugust ega soonest. Siit järeldub, et sellised hambad polnud mitte kandmiseks, vaid muuks otstarbeks. Nende lai alaots omab ega väga peent lihvi, mis võis tekkida ainult kauaegsel kulumisel mingi pehme asja vastu. Võib oletada, et niisuguseid suuri hambaid kui suurte loomade elujõudu omajaid kasutati maagiliste ravivahenditena. Nendega hõõruti ehk valutavaid kohti, millest hambad omendasidki lihvi.

Ka luustik VII rinnal leitud lamedad kivikesed (tahv. IV:10,11) omasid primitiivse inimese silmis arvatavasti mingit maagilist võimet või omadust.

Onapärasteks luuesereteks osutuvad orneeritud õhukesed luutükikesed (tahv. IV:21), millest leiti asulast 8. Kõigisse neisse saamalaadseid sisse lõigatud sooni, enamasti paralleelsetes ridades. Nende tähendust ei oska ma praeguste andmete kohaselt seletada.

Väike põletatud savist kuulike (tahv. IV:20) võiks olla näide laste mänguasjadest muinasajal.

Hinnates tagasivaatavalt töö käesolevas alajaotuses kirjeldatud eseneid, tuleb nende seast kahtlemata kõige tähelepanavamateks pidada skulptuure. Viimaste valmistamine nõudis kõige enam oskust, hoolt ja püsivust. Kuna neile seda osutati, siis tuleb järeldada, et nad omasid primitiivse silmis erilist tähendust.

Paljude etnograafiliste rahvaste juures on tuntud korve, valmistada elust lahkunud kollektiivilikmest inimkuju, mille sisse pidi asuma surnu hing (1). Samasuguse korve eksisteerimist võib oletada ka muinasajal inimühiskonna teatud arenguastmeil. Seda kinnitavadki inimkujukeste leiud, mis sageli on ühenduses muistsete matusepaikadega. Ajajooksul, pärandudes edasi põlvest-põlve, muutus surnust valmistatud kuju esivanema sümboliks üldse, muutus iidoliks, keda hakati kummardama jumalusena ja ta ees tundma hirmu. Sääraste iidolite heaks näiteks on puuskulptuurid Gorbunovost, kus nad leiti asula lähedal asunud soostunud järve turbast. Puust iidolid olid astsenud siin vaiehitises, asulast eraldi rajatud kultusekohas. Neile oli toodud ohvreid, millest tunnistasid loomaluud, puust ja savist sööginõud, relvad ja tööriistad, samuti maagilised kujutatud (2).

Tamula inimkujusid ei saa kuidugi Gorbunovo iidolitega hästi võrrelda juba nende määratu erinevuse tõttu dimensioonides. Kuid, nagu nähtus eespool, leiudub mõlenate vahel siiski ühiseid jooni väljendusviisis ja valmistuslikes võteteis. Nii Gorbunovo kui ka Tamula inimkujututele on omane stiliseeritus, leppemärklikkus. Siiski ei puudunud nende valmistajail oskus kujutatava realistlikuks, looduspäraseks edasiandmiseks. Seda tõendavad Gorbunovo realistlikud looma- ja linnuskulptuurid. Ka Tamula inimkujude küllalt heas tehnikas teostatud näitab, et nende skemaatilist kujutuslaadi ei põhjustanud meistri saamatus, vaid et põhjust tuleb otsida mujalt. Nagu on näidanud N.J. Marr, pole mõtlemise primitiivseil staadiumel tähtis mitte kujutatava suurem või väiksem kunstipärasus, küll aga ta semantika (3). Seejärel pärast tehtigi inimkujud, vastandina sagedasti realistlikele loomakujutustele, stiliseeritud ja žabloonsed, tõsteti neis esile ainult näo-osa ja vahel ainult silmi kui suurimat maagilist võimet omavat kohta inimkehas. Niisugustena nad täitsid nende abil taotletud eesmärgi - ja sellest jätkus.

Mis puutub esiajaloolistesse inimkujudesse üldse, siis on Zelenin jõudnud tulemusele, et muinasleidude hulgas esinevaid naiseku-

(1) Indreko, SMYA XLV, lk. 35.

(2) Kisselev-Tšernetsov, Крaнк. СooДyя. XII, lk. 173.

(3) Goljnsten, Крaнк. СooДyя. XII, lk. 170.

jutusi tuleb seostada patriarhaalse sugukondliku korra olemasoluga, kuna meest hakati kujutava kunsti kaudu edasi andma enamasti alles patriarhaalse ühiskondliku korra tekkimisega (1). See väide on oluline Tamula inimkujude tähenduse selgitamisel ja neist järelduste tegemisel.

Teiselt poolt ilmutab ka Tamulas leitud pikakaelaline luigeskulptuur realistlikust kujutusviisist loobumist. Nagu eespool on mainitud, peetakse Karjala kaljujooniste skemaatilisi luigekujutusi uskuslikeks sümboleiks. Viimastena pidid nad edasi andma linnuliigi nimetuse tähenduslikku, sümboolset mõtet, mitte üksikindiviidi konkreetset väliskuju. Sel teel on arusaadav nende skemaatilisus. Analoogia põhjal tuleks Tamula luigekuju samuti pidada sümboolseks märgiks, mis kõige tõenäolisemalt omab sidet mõtlemise kosmilise staadiumiga.

---

(1) Indreko, SMYA XLV, lk. 33.

V K O K K U V Ö T E .

Olen lõpule jõudnud ülevaate andmisega Tamula-Järse asula iseloomulikumast leiustisest. Järjekorda kerkib ülesanne, katsuda esitatud materjali põhjal, sedavõrd kui see on võimalik, rekonstrueerida asulakompleksi muinasegset olemust: siin elanud inimekollektiivi majanduslikku baasi, ühiskondlikku korraldust ja ideoloogilisi tõekspidamisi.

Juba asula järveäärne asend sunnib oletama, et siin elutses anastaval majandusastmel seisev kollektiiv, kes ei pidanud lugu põllutaimede kultiveerimiseks sobivast pinnasest, vaid eelistas vette vahetat lähedust, rajades oma elamud järve tungivale neemele, jõesuudme ligidale. Asulakohta seesugune paigutus maastikul esineb tüüpilisena kogu Rannkeraaemilise kalurkütliku kultuuriperioodi jooksul. Asulast saadud leidude kogumik ei räägi eespoolöeldule vastu. Leitud arvukad nooleotsad, niisama odaotsad ja harpuunid, tunnistavad kütinduse suurest osatähtsusest siinsete elanike majanduses, mille tulemusena ladestus kultuurikihti rohkesti jahiloomade luid. Teiselt poolt osutavad esmajoones loomahakkade töötlemiseks määratud riistad - naasklid, igasugused kõõvitsad ja küüstalvad - omakorda küttemise suurele, võib-olla suurimale erikaalule majandusharude seas.

Kalastuse osatähtsus paistab, leitud püügivahendite järele otsustades, olnuvat märksa tagasihoidlikum. Kuid sellejuures tuleb siiski silmas pidada asjaolu, et õngede kõrval tarvitati kalapüügiks kindlasti ka võrku ja tõenäoliselt vitstest punutud püügi-riistugi, mis õngepüügiga võrreldes annavad hoopis tõhusamaid tulemusi. Nende abil saadigi enamik saagist, mis meie päevini on säilinud peenikese kalaluupurune, andes asula kultuurikihile ta iseloomuliku ilme. Et kala pidi olema siinsete muinaselanike üheks peatoitudeks, seda kinnitab peale muu ka asulakohta valik: soodsaid kalastamisvõimalusi hindamata poleks kindlasti püstitudki niiskel järve-~~neemel~~, vaid oloks asunud kõrgematle aladele.

Karjakesvatamisest pole asulas mingisuguseid märke. Koduloomade luid puuduvad siiani määratud luuleidude hulgas täiesti. Samuti ei saa kindlalt jaetada põllumajanduse olemasolu. Viljekõrte jäljed

savinõuseinal on esialgu vaid kahtlaseks oletuseks. Asula kultuurikihis ei ilmne kultuuritaimede viljelemise kohta mingit tunnust. Kui siin mõnesugust maaharimist siiski harrastati, siis võis see

toimuda ainult primitiivse aiandusena kuskil Roosisaare kõrgemas keskosas, kusjuures võidi mulla kohandamiseks kasutada päraaigu kaudu varretatavat kõverat luuriista - algelist kõblast. Põllukultuuride tundmise tõestamiseks on aga vaja rohkem andmeid kui neile suudavad pakkuda senised leiud.

Põhiliste majandusalade kõrval paistab silma vahetuse olemasolu ja juba märgatavalt tõhusamal kujul kui Eesti varasemates kammkeramistest asulakohtades. Vahetuse teel saadi lõunast ja edelaast merivaiku, kuna põhjast ja kirdest toodi kiltkiviesemeid. Kohapeal ei leitud ka tulekivi. Viimase väikese koguse tõttu ei saa siiski kindlusega väita, et asulas leitud tulekivi pärineks kuskilt kaugemalt. Merivaiku sellisel hulgal võidi aga vahetusse lasta vaid Ida-Preisist. Kiltkivitoodete lähtealaks tuleks kõige tõenäolisemalt pidada Karjalat. Seejuures näis Tamula etendavat teatud määral vahendaja osa, levitades lõunast tulnud merivaiku edasi põhjapoolsetele sugukondadele ja neilt saadud kiltkivimaterjali (resp. valmistooteid kiltkivist) vahetades edasi lõunasse. Säärasena - sugukonnalt sugukonnale - tulebki mõista kiviaegse vahetuse käiku.

Vahetuse suurenenine eeldab sugukondliku ühiskonna edasiarengut võrreldes neoliitikumi varasemate staadiumidega. Nagu kirjutab Engels, sai alles esimese suure ühiskondliku tööjaotuse kaudu, mis toimus karjatajahõimude eraldumisega barbarite muust massist, esmakordselt võimalikuks korrapärane vahetus, sest "karjatajahõimud tootsid mitte ainult rohkem, vaid ka teisi elatustarbeeineid kui muud barbarid. Neil oli mitte ainult rohkem piima, piimatooteid ja liha kui teistel, vaid ka nahku, villa, kitsekarvu ja toorainete hulga kasvamisega rohkenevaid kedruseid ja kootisi" (1). Tamula leiuaaines põhjal ei saa küll näidata korrapärase, mingi stabiilse või reguleeritud vahetuse olemasolu siin. Kuid eespool selgus ometi et Tamula elanikel pidi olema karjatajahõimudega kokkupuuteid kasvõi kaudsel teel. Sellele viitavad asulast leitud savinõutükid nõõra ja joonornamendiga, otseteraline kirves ning lõpuks - matmine kõnkus jalgadega, millist kommet ei tunta kalurküttid le omistatud kammkeramillise kultuuri piirkonnas. Olgu märgitud, et Võrumaalt, seega Tamula järve ümbrusest laienas mõttes, on leitud ka silmas kivist kirveid (2), üks neist koguni Vagula järve Roosisaare-poolselt kaldalt (3). Kuidugi ei püta ma väita, nagu oleksid need käsitleta-

(1) Engels, lk. 159 jj.

(2) Võrumaa, lk. 141 jj.

(3) 2490:58.

ve asulaga samasegsed, kuid nad lubavad oletada, et rändavaile loomakarjatajatele polnud Tamula ümbrus võõras. Kuna nii on kindlaks tehtud Tamula elanike otseste või kaudsete kokkupuudete olemasolu karjatajahiimudega, siis on tõenäoline, et sel alusel tekkisidki vahetusele avaramad võimalused. Vahetatavate varade hulk suurenes, vahetuse ringkääk kiirenes. Vahetuse intensiivistumine teatud piirkondades avaldas mõju kaugemalasuvaltelegi aladele. Milliste konkreetsete sugukondade kaudu vahetus toimus, seda ei võimalda suurimise praegune seisund määrata. Venekirvestega haudadest on siiani merivaiku leitud vaid harukordadel (1) ja peale ca aastat 1500 lõpeb meie maal järk-järgult venekirveste tarvitamine.

Kamkeramillise kultuuri asulates elanud inimrühmadest arvatakse üldiselt, et nende ühiskondliku organisatsiooni vormiks oli sugukond, kusjuures, sõltuvalt naise suurest osatähtsusest tootmisprotsessis, valitses matriarhaat. Viimast seostataksegi üldse arastaval majandusastmel viibivate inimkollektiividega. Üleminek sugukondliku korra kõrgemale arenemisastmele - patriarhaadile - toimus alles seoses viljelevate majandusharude, eeskätt karjanduse tähtsuse tõusuga. Nagu eespoolsest nähtub, tuleb Tamulas täiesti domineerivateks elatusaladeks lugeda küttimist ja kalastust; viljelevatest majandusaladest soovastu puuduvad igasugused otsesed tõendid. Ootuspäraselt peaks Tamula inimkollektiivi ühiskondlik kord olema niisiis emajärguslik.

Tegelik leiutaterjal räägib siiski teissugust keelt. Matriarhaalse sugukondliku korraga kamkeramillise kultuuri piirkonna varasematelt asulakohtadelt ei tunta meest kujutavaid skulptuure, nagu neid leiti Tamulas. Eespool ma viitasin Zeleninile, kelle andmete kohaselt on mehekujud seostatavad patriarhaadi tekkimisega (2). Seega tuleks Tamula mehekujusid kõige tõenäolisemalt vaadelda kui patriarhaadi tunnust. Kuidugi ei saa ütelda, millises oma konkreetses arenemisastmes seisis parajasti Tamulas kehtiv isajärguslik kord. Võimalik, et kestis alles emajärguslikult korralt patriarhaadile ülemineku protsess, Engelsi järgi üks sügavamaid revolutsioone, mida inimkond on üle elanud (3).

Huvitava paralleelina võiks mainida Gorbunovot. Siinsed iidolid ilmutavad mõnevõrra sarnasust Tamula mehekujudega. Vähemalt üks neist kujutavad kindlasti meessoost objekti. Nii peaks Gorbunovo muinasasulas järeldama patriarhaalset korda. Sellisel seisukohal asub ka Eding. Kuid Gorbunovoski ei ole võidud märgata mingit jälge koduloomade luudest ega viljakasvatamisest. Ainsa tunnusena loomade kodustamisest leiti reejalas (4).

(1) Indreko, ŌESA 1933, lk. 211.

(2) Lk. 49.

(3) Engels, lk. 58.

(4) Eding, Cob. apx. IV, lk. 140.

Patriarhaadile ülemineku põhjused vajavad seega täpsemat selgitamist nii Tamulas kui ka Gorbunovos. Küsimus on eriti huvitav seetõttu, et kummalgi juhul ei paku majanduslik baas näiliselt ringeid eeldusi isajärguse tekkimiseks. Võib-olla on siin mõnevõrra arvestatav asula ligemas või kaugemas naabruses asunud patriarhaalse korraga karjatajahõimude mõju.

Tamula sugukondlikule rühmale iseloomulikuks perekonnavormiks tuleb pidada paar perekonda, mis tavaliselt kujuneb välja juba metsluse ülem- või barbaarsuse alamastmel (1).

Tamula asulakollektiivi ideoloogiliste kujutluste suhtes on raske teha konkreetsemaid järeldusi olemasoleva leiueines põhjal. Patriarhaalne asulasse, samuti inimekujud osutavad sugukondlikule korrale omasele esivanematekultusele. Inimekujude juures ei paista ilmnevat arhailisi totemistlikke jooni, kui mitte arvestada öökullile sarnanevat saviskulptuuri. Viimane võiks kujutada endast totemi võrdkuju. Inimekujud oma stiliseeritusega lubavad mõelda, et inimekolektiivi ideoloogilistes töökspidamistes oli käimas jumaluste antropomorfiseerimise protsess. Teiselt poolt Karjala kaljujoonistele sarnanevad luust linnukujud lasevad eeldada elemente nn. kosmilisest mõttelaadist. Viimase kohaselt peeti maailma koosnevaks kolmest kosmose sfäärist. Neist esimese all mõeldi taevast, teiseks oli maa, kuna allmaailma kujutleti voolava veena. Linnud, eriti luiged, olid just taevas sümboliks (2).

Mitmesugustest maagiaga seostatavatest uskumustest räägivad rohkesti esinevad amulettidena kantud loomahambad, tõenäoliselt ka merivaik ja maetule pihku asetatud puukooverullike.

Etnograafiliste rahvaste juures nimetatakse iidolite valmistajana sageli šansani (3). Arvatavasti on ka Tamula inimekujud valmistatud sugukonnas tähtsal kohal seisva isiku (resp. isikute) poolt, kes juhtis kultuslikke kombetalitusi.

Kuidugi ei saa muinasaegseid uskumuslikke kujutlusi võrrelda uus-aegsete religioonidega nende detailideni väljatöötatud süsteemides. Primitiivse inimese ideoloogia oli suurel määral seotud sugukonnaga ja mitmesuguse selle huve teenindava maagiaga. Seejuures püsisid aastatuhandete jooksul kujunevad töökspidamised ja kultuslikud toimingud, kuid segunenult ühiskonna majandusliku baasi edasiarangu tõttu tekkinud uute kujutelmadega ning viimaste mõjul muutis oma esialgset mõtet ja sihti. Kokku moodustavad nad härmiselt keeruka küsimuste-

(1) Engels, lk. 58.

(2) Pavdonikas, *Col. apx.* IV, lk. 30.

(3) Eding, *Col. apx.* IV, lk. 142 jj.

kompleksi, mille lähemaks uurimiseks on vaja veel palju tööd ja tublisti rohkem materjali kui on saadud seniste väljakaevamistega.

Kiviaja venemate leidude dateerimisel on suure eduga kasutatud suiraanalüüsi abi. Ent neoliitikumi hilisema järgu jaoks ei võimalda nimetatud meetod enam küllaldast täpsust netsade koosseisu liiga aeglasel muutumise tõttu. Tamulas teostatud tolmuterade analüüsist selgub ainult, et asula eksisteeris subboreaalsetel kliimaperioodil ja nähtavasti mitte selle alguses ega ka päris lõpus. Nii piiravad suiraanalüüsi tulemused asula olemasolu aega ca 1000-aastase ajavahemikuga. (1).

Täpsena dateeringu saamiseks tuleb toetuda muinasleidudest saadavatele andmetele. Võrreldes Tamulast saadud leiuväinest Eesti teiste neoliitiliste asulate omaga, võib märgata mitmesuguseid erinevusi nende vahel. Luuriistad ei paku enamasti mingit pidepunkti. Teistest neoliitilistest asulatest polegi neid kuigi palju leitud. Mitmed riistavormid, nagu naasklid, jäätuured, auguga laud, on püsinud tarvitusel enam-vähem muutumatult juba mesoliitikumist peale. Ka pajulehekujulisi nooleotsi esineb näitks Konesas, kus nad Tamula omadest on ainult mõnevõrra suuremad.

Kiviriistades ilmneb juba tunduvalt tähelepanneväärtid erinevusi. Kõigepealt paistavad silma tulekivi hulga ja tulekiviriistade dimensioonide vähenemine, teiselt poolt aga kiltkivitoodete hulga määratõus, eriti nende seas rohkearvuliselt esinevad pisikesed küüstaivad. Need nähtused ja esemed, olles seostatavad kannkeraamika degeneratsioonistaadiumidega (2), näitavad, et Tamula kuulub teiste asulatega võrreldes tunduvalt nooremasse neoliitikumi järku. Sama kinnitab asula merivaigurikkus, mis jällegi on omase just degeneratuva kannkeraamikaga asulatele (3). Otseteraline kirves ja otsetalvad on iseloomulikud venekirveskultuurile, mis, nagu nähtub Soome KIHINAKKHELOXXX ainesest, on paralleelne kannkeraamika degeneratsioonifaasidega Karjalas (4).

Tähtsained erinevused seisnevad siiski keramikas. Eesti teiselt neoliitilistelt asulakohtadelt tuntakse ainult tüüpilist degeneratsioonilise algastmel olevat kannkeraamikat. Tamula kannkeraamika seevastu näitab juba degeneratsiooni äärmist astet ja segunemist nõorkeraamikale omaste elementidega.

Ajalt ligidase võrdlusmaterjali puudumine Eesti asulakohtade leiuväinestikus raskendab märksa Tamula neoliitilise asula täpsemat

(1) Prof. K. Orviku poolt lakesti autorile antud selgituse kohaselt
(2) Äyräpää, Acta Arch. I, lk. 210.
(3) Äyräpää, SMTA XLV, lk. 25.
(4) Äyräpää, Acta Arch. I, lk. 210. Indreko, SMTA XLV, lk. 37.

dateerimist. Nooremad tuntud asulad, Asva ja Iru, pärinevad juba tunduvalt hilisemast ajast - pronksiaja lõpust ja varasemast raua-ajast. Paratamatult tuleb toetuda paralleelidele välismaises materjalis.

Ona üldiseloost kõige sarnasem Tamula asulakompleksi leiuainesege tundub olevat Soome nn. Kiukaisrühm, kus samuti ilmneb kammkeraamilise ja nörkeraamilise kultuuri elementide kokkusulamine. Töö keraamikat käsitlevas osas ma juba mainisin Tamula keraamika lähedust Kiukaiskeraamikale. Kiukaisrühma asulates, samuti kui Tamulas, tarvitati põikteralisi kiviriistu paralleelselt otsteralistega, kusjuures viimaste osatähtsus oli vähenemas (1). Keraamika ja kiviriistade iseloomu nii suure ühtelangemise korral tundub, et ma talitan õigesti, kui asetan Tamula asula samaaegseks Soome Kiukaisrühmaga, mille Äyräpää paigutab ajalisel lõppu, ca aastate 1600-1200 vahele e.m.a. (2). Samasugusele üldtulemusele jõuab ka Indreko (3).

Asula eksisteerimisaja veelgi täpsem kindlaksmääramine oleks uurimise praeguse seisundi juures juba mõnevõrra meelevaldne. Otsteraliste kiviriistade suhteliselt sagedane esinemine võiks viidata veel ajalisele lähedusele venekirveskultuurile, mis Eestis lõppes teise aastatuhande keskpaiku. Meest kujutavad iidolid ja õhukesed linnukujud, omades teatud määran võrreldavat materjali Gorbunovos ja Karjala kaljujoonistes, eeldaksid seevastu pigemini hilisemat kui varasemat ajapunkti. Kahjuks pole lähemalasuvaid paralleele - Nidde ni ja Metsäpirtti kujukesi - täpsemalt dateeritud. Nii võiks Tamula asulat ainult oletamisi paigutada Kiukaisrühma ajalisel keskrisse järku, kuid, nagu tähendatud, jääb viimane ajamäärang esialgu vaid subjektiivseks oletuseks. Lähemat selgust peab dateerimisküsimusse tooma edaspidine uurimine.

Tamula-äärne asula kuulub leiuhõredasse ajavaherikku, mille liigemale poolteist aastatuhandelisest kestvusest ei tundud senini ühtki asulakohta Eesti-NSV territooriumil. Praeguse ni uuritud vanematest asulaleidudest nende tüüpilise kalastajaile ja kütijaile omase inventariga ning alles õitsengus või degeneratsioon algastmes seisva kammkeraamikaga ei tohiks ükski ulatuda üle 2000-nda aasta piiri, vähemalt mitte oma olulises osas. Tamulast nooremaid asulaid tuntakse aga alles pronksiaja lõppjärgust. Viimaste leiuaineses peegeldub juba peamise elatusalana karjapidamine, mille kõrval harrastati ka põlluharimist. Tamula-äärne asula paikneb ajalisel mõlana nimetatud

(1) Ebert, RL VI, lk. 367 jj.

(2) Äyräpää. Acta Arch. I, lk. 220.

(3) Indreko, SMYA XLV, lk. 40 jj.

asulaterühma vahel, olles niiviisi Eesti esiajaloo pöördelise järgu—
barbaarsuse alanastmelt keskastmele üleminekuperioodi ja isajärguse
tekkeajastu - muistiseks. Kuna asula on nii tähtsa ajajärgu ainus
~~maade~~ esindaja, siis oleks raske ülehinnata neid väärtusi, mida ta leiuai-
nes suudab uurijale pakkuda tähendatud esiajaloo perioodi konkreet-
semaks valgustamiseks.

K I R J A N D U S .

1. Ailio II = Ailio, J. Die steinzeitlichen Wohnplatzfunde in Finland II. Helsingfors 1909.
2. Altertümer = Vorgeschichtliche Altertümer aus Finnland. Helsingfors 1900.
3. Ariste, ERMA IX¹X = Ariste, E., Hiiumaa luigejahist ja veelindude pettekujudest. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX¹X. Tartu 1934.
4. Арх. исл. = Археологические исследования в РСФСР 1934-1936 гг. Москва, Ленинград 1941.
5. Bader, Сов. арх. III = Бадер, О., Неолитические погребения на верени Волги. Советская археология 3. Москва, Ленинград 1937.
6. Brjussov, III руды ГИМ XII = Брюсов, А. Я. Отчет о раскопках 1938-1939 гг. III руды государственного исторического музея XII. Москва 1941.
7. Brøgger = Brøgger, A. W., Den arktiske stenalder i Norge. Christiania 1909.
8. Ebert, RL = Ebert, M., Reallexikon der Vorgeschichte. ^{T-XV}Berlin 1924-1932.
9. Eding, Мат. и исл. I = Эдинг, Д. Н., Новые находки на Горбуновском торфянике. Материалы и исследования по археологии СССР I. Москва, Ленинград 1940.
10. Eding, Сов. арх. IV = Эдинг, Д. Н., Изделия Горбуновского торфяника. Советская археология 4. Москва, Ленинград 1937.
11. Engels = Engels, F., Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn 1946.
12. Fedorov, Сов. арх. III = Федоров, В. В., Некоторые орудия раннего неолитического времени. Советская археология 3. Москва, Ленинград 1937.
13. Foss, Мат. и исл. II = Фосс, М. Е., Костяные и деревянные изделия стоянки Веретне. Материалы и исследования по археологии СССР II. Москва, Ленинград 1941.
14. Foss, Сов. арх. V = Фосс, М. Е., Стоянка Кубенино. Советская археология 5. Москва, Ленинград 1940.
15. Foss, III руды ГИМ VIII = Фосс, М. Е., Погребения на стоянке Кубенино. III руды государственного исторического музея VIII. Москва 1938.
16. Gaerte = Gaerte, W., Die steinzeitliche Keramik Ostpreussens. Königsberg 1927.
17. Gjessing, Acta Arch. IX = Gjessing, G., Der Küstenwohnplatz in Skjävika. Acta Archaeologica IX. København 1938.

18. Goljmnsten, Крашк. сообщ. XII = Тольмстен, В.В., По поводу книги Д.Н. Эдингга "Разная скульптура Урала". Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры XII. Москва, Ленинград 1946.
19. Gurina, Мат. и иссл. II = Туркина, Н.И., Орудия Вознесенской стоянки. Материалы и исследования по археологии СССР II. Москва, Ленинград 1941.
20. Handwörterbuch I = Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I. Berlin, Leipzig 1927.
21. Indreko, ERMA VI = Indreko, R., Skulptuur ja ornament Eesti kiviaja luuriistades. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VI. Tartu 1931.
22. Indreko, SMYA XLV = Indreko, R., Märkmeid Tamula leiukohta. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XLV. Helsinki 1945.
23. Indreko, Viljandimaa = Indreko, R., Viljandimaa muinasaeg. Atraktrükk EKS-i Kodu-uurimise Toimkonna toimetusel ilmuvast koguteosest Eesti VII - Viljandimaa. Tartu 1935.
24. Indreko, ŌESA 1933 = Indreko, R., Sépultures néolithiques en Estonie. Ōpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933. Tartu 1935.
25. Indreko, ŌESA 1934 = Indreko, R., Vorläufige Bemerkungen über die Kunda-Funde. Ōpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1934. Tartu 1935.
26. Kat. d. Ausst. = Katalog der Ausstellung zur Konferenz baltischer Archäologen in Riga. Riga 1930.
27. Kisselev-Tšernetsev, Крашк. сообщ. XII = Киселев, С.В., Чернецов, В.Н., Д.Н. Эдингг: "Разная скульптура Урала. Из истории звериного стиля". Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры XII. Москва, Ленинград 1946.
28. Klebs = Klebs, R., Der Bernsteinschmuck der Steinzeit. Beiträge zur Naturkunde Preussens 5. Königsberg 1882.
29. Krainov, Пруды IIII XII = Крайнов, Д.А., Вауровский мошльник. Пруды государственного исторического музея XII. Москва 1941.
30. Lithberg = Lithberg, N., Gotlands Stenålder. Stockholm 1914.
31. Maltšik, Мат. и иссл. III = Круглов, А.П., Плотровский, Б.Б., Подкастский, Т.В., Мошльник в г. Нарьбуке. Материалы и исследования по археологии СССР III. Москва, Ленинград 1941.
32. Nihlén, Gotlands = Nihlén, J., Gotlands Stenåldersboplatser. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar 36:3. Stockholm 1927.
33. Nummedal, Viking II = Nummedal, A., Redskaper av horn og ben fra Finnmark. Viking II. Oslo 1938.

34. Pälisi, SMYA XXVII = Pälisi, S., Riukjärven ja Piiskunsalmen kivikautiset asuinpaikat Kaukolassa. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja ^{XXVII} Helsinki 1920.
35. Ravdonikas, *Наск. изобр.* = Ravdonikas, В.И., *Наскальные изображения Онежского озера и Белого моря I*. Москва, Ленинград 1936.
36. Ravdonikas, *Сов. арх.* V = Ravdonikas, В.И. *Элементы каминского представления в образах наскальных изображений. Советская археология 4*. Москва, Ленинград 1937.
37. Ravdonikas, *Сов. арх.* VI = *Неолитический погребник на Онежском озере. Советская археология 6*. Москва, Ленинград 1940.
38. RK = Katalog der Ausstellung zum X archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga 1896.
39. Stenberger, Acta Arch. X = Stenberger, M., Das Västerbjersfeld. Acta Archaeologica X. Kopenhagen 1939.
40. Šturms, Congr. sec. = Šturms, E., Ein steinzeitlicher Wohnplatz am Zebrus-See in Kurzeme. Congressus secundus archaeologorum balticorum Rigae, 19.-23- VIII 1930. Rigae 1931.
41. Šturms, Senatne 1937 I = Šturms, E., Neolita apmetne Dundagas Purciemā. Senatne un Māksla 1937 I. Rīgā.
42. Šturms, Senatne 1940 I = Šturms, E., Sārnotes purva mītnes. Senatne un Māksla 1937 I. Rīgā.
43. Tallgren, ESA III = Tallgren, A.M., Permian Studies. Eurasia Septentriolis Antiqua III. Helsinki 1928.
44. Tallgren Zur Arch. I = Tallgren, A.M., Zur Archäologie Estis I. Dorpat 1922.
45. Vojevodski, *Сов. арх.* I = *Воеводский, М.В., К изучению гонимой техники первобытно-коммунистического общества на территории лесной зоны Европейской части РСФСР. Советская археология I*. Москва, Ленинград 1936.
46. Vörumaa = Vörumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1926.
47. Äyräpää, Acta Arch. I = Europaeus-Äyräpää, A., Die relative Chronologie der steinzeitlichen Keramik in Finnland I, II. Acta Archaeologica I. Kopenhagen 1930.
48. Äyräpää. Kulttuurimuodot = Äyräpää, A., Suomen kivikauden kulttuurimuodot. Ylipainos Suomal. Tiedeakat. Esitelmät ja pöytäkirjat 1937. Helsinki 1939.
49. Äyräpää, SM XLVIII = Äyräpää, A., Kämpakeramisen kulttuurin savikuviot. Suomen Museo XLVIII. Helsinki 1942.
50. Äyräpää, SMYA XLV = Äyräpää, A., Die Verbreitung des Bernsteins in kammkeramischem Gebiet. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XLV. Helsinki 1945.